

місячник літератури, мистецтва, критики,
наукового і громадського життя

Рік IV. ч. 9 (39)

Вересень 1958 р.

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Лев РОСТИСЛАВИЧ

Як 18, 19, 20 число своїх англomовних «Аналізів» за 1957 рік, Українська академія наук в США видала «Огляд української історіографії» покійного Дмитра Дорошенка (довідник, що вперше появився українською мовою в Празі 1923) з доповненням за роки 1917-1956 Олександра Оглоблина («A Survey of Ukrainian Historiography by Dmytro Doroshenko. Ukrainian Historiography 1917-1956 by Olexander Ohloblyn». New York, 1957, 456 стор.).

Непотрібно тратити місце, щоб довести, що видання нарисів української історіографії є явищем позитивним, вже хоч би тому, що в минулому виданні нарис є вже бібліографічною рідкістю, не кажучи вже, що вони перестаріли. Але кожне перевидання твору 35 років після його появи є рідко ризикованою, і витримують такий іспит часу, як відомо, тільки шедеври. До того, переклад на чужу, світову мову багато чого міняє. Покійний Д. Дорошенко писав свій «Огляд», маючи на увазі українську студентську молодь, це книжка, що вийшла з його університетських викладів — і несподівано попала тепер на форум світових експертів. Маючи це на увазі, ми ще раз уважно прочитали її й відклали з мішаними почуттями.

Автор цих рядків належить до тієї нової формації українських істориків, яка твориться в нових умовах: не тільки за межами України (це було вже з багатьма істориками 20-их і 30-их років), але й не будучи учнями і без особистого зв'язку з старшим поколінням наших істориків. Це формація, до певної міри, аналогічна з тією «літературною», яку в одному з останніх чисел «УЛГ» влучно сформулював Ю. Дивич. Гітас, перерва традиції, виразом якої вона є, має без сумніву поважні негативи і спричинює труднощі, які ми найкраще знаємо. Але не виключено, що категоричний імператив — здобувати всі знання з обсягу українознавства самому, на власну руку й ризик має також певні позитиви, теж і для цілості українського культурного і наукового процесу. За такий позитив вважаємо новий кут зору, нове наставлення до минулого й теперішнього, до нашої культури, звичних прийомів і поглядів у наших наукових і мистецьких житті, які можуть і повинні дати деякі позитивні геврестичні наслідки.

Але не про це збираємося тут говорити. Намагаємося тільки пояснити певний брак пієтизму, який може вразити деякого з старшого покоління, і хочемо підкреслити, що цей «брак» (якщо він об'єктивно дійсно є «браком») ніяк не є виявом легковаження дуже заслужених перед нашою культурою осіб, а випливає органічно з наших позицій, які не мають сантименту і розуміння для любих серцю настанов і прийомів старших, вихованих у інших обставинах науковців. Це незрозуміння торкається в першу чергу продукту нашого національного, напівколоніального на Україні існування: провінціалізму, з яким вже сотні років борються наші «європейці» (Драгоманов), як і ті, що хотіли ними бути (Хвильовий). Інакше кажучи, нам здається, що критикувати з наших позицій, хай вони будуть навіть неправильні, релігійні або чужі духові нашої культури (але наша культура, наукова культура, мабуть, не така вже стара й заціпеніла, щоб не могла асимілювати й інші, хай «чужі» й тенденції) є власне нашим обов'язком, є тим малим причинком (з нашого погляду одним з суттєвих причинків), які ми можемо внести. Тому категорично відкидаємо визнання всяких діючих у нашому суспільстві табу, святощів, гієтетів, мертвих і живих авторитетів. Це не значить, що хочемо робити чергову «tabula rasa». Знаємо добре, що такі «чистки» в нашій історії часто, надто вже часто відбувалися. Ми не анархісти і, власно кажучи, не рево-

люціонери; а якщо і для деякого такими видаємося, то це тільки тому, що дійсно багато декому певно дорогого вимітаємо, відкидаємо. Всі сантименти і ресантименти, весь цей порох, який нагромадився в тракті обтесування нашого національного руху і нашого народу в націю. До цього етапу не хочемо вже повертатися: цей процес знаємо тільки з книжок, з історії і дивимося на нього як на закінчений, на історію. З автопсії знаємо тільки нації і почуваємо себе українцями, тобто членами української нації. Це той реальний факт, а рівночасно та вихідна точка, з якої все розглядаємо і з якої беремо собі права й обов'язки.

* *

Що може собою уявляти нарис «української історіографії»? Вачимо чотири можливості: а) це історіографія, об'єктом якої є Україна; б) історіографія, писана українцями; в) історіографія, писана українською мовою; г) в дусі української національної (самостійницької) ідеології.

Є підставою труднощі реалізації кожної з цих чотирьох можливостей. Розв'язка в сенсі (а) значила б зайнятися усіма, хто колинебудь писав і пише про те, що діялося на Україні. Це була б розв'язка найширша і вона охоплювала б і старовинні віки, грецьких, римських, візантійських, арабських і інших істориків, як і різні народи, що на Україні проживали. При тому не легко було б визначити межі України. Бо де ж властиво вона починається? Там, де тепер живуть українці — чи де колись жили... їх предки? В першому випадку вириняє питання — чому? Бо й на Зеленому Клині і в Казахстані і ще деінде живуть, але ж це не Україна? В другому — кого вважати за наших предків, як точно визначити їх місце осідку і т. п. Подібні труднощі другої (б) розв'язки. Їх можна звести до питання: кого ж вважати за українців? Це не так просто, як могло б здаватися. Всіх, хто на Україні народився? Ця розв'язка (яка імплікує роз'яснення поняття «Україна») в сенсі В. Липинського має багато за собою, але це значило б включити сюди людей, які писали теж на чужі для нас теми, а виключити народжених поза Україною, які про Україну писали. Якщо включити тільки національно «свідомих», що себе за справжніх українців вважали, то ясно, що в давнину ці критерії не дійсні, а крім того хтось міг вважати себе українцем «з походження» (gente Ruthenus), а національно ні. Ще інші своєї національності взагалі не акцентували, вважаючи її за щось побічне.

Щодо третьої (в) розв'язки, то вона відпадає вже тому, що тільки в останні десятиліття почали в нас писати наукові твори українською мовою. А остання (г) розв'язка? Вона означала б величезне зубожіння не тільки нашої історіографії, але й політичної думки, її всієї еволюції і її перипетій. Крім цього, як ми вже згадали, не про кожного історика (в умовах українського життя) можна еказати, яку політичну концепцію він властиво заступав (чи заступає), яку заступав назовні, а яку внутрішньо. Декого вона взагалі не інтересувала. Отже поминати їх всіх? А що тоді з української історіографії лишиться?

Це проблеми, які розв'язати дуже важко, а ще важче розв'язати задовільно. Але на поняття «українська історіографія» складається теж слово «історіографія». З ним можуть теж трапитися різні непорозуміння. Історіограф це історик, людина, що пише історію: отже історіографія — це наука, що писанням історії, тобто істориками, займається. Крім праць на історичні теми, праць інших істориків, історик користується ще т. зв. первинними джерелами: актами, доку-

Курйози в кінематографії УРСР

1956-57 роки закордонна критика літератури, мистецтва, а також і кіна в СРСР певною мірою слушно зараховує до періоду «відлиги». Зведена ще три роки тому до мінімуму праця в різних республіканських кіностудіях набрала після постанов 20 з'їзду партії значно ширшого розмаху. У 1957 році з запланованих 90 художніх фільмів республіканські студії створили 59. Київська й Одеська кіностудії (Ялтинська не працює й досі) випустили 20 художніх фільмів. Цього року вони мають випустити приблизно стільки ж. Звичайно ж, 20 з'їзд партії, виносячи постанови про рішучу активізацію кіна, мав на увазі відомий вислів засудженого на тому ж з'їзді Сталіна, що «кіно є величезним засобом масової агітації». Таким чином уже в самій постанові був курйоз: кінопрацівники

мусіли пожвавити свою працю, але не для мистецтва, а для пропаганди.

Однак окремі майстри кіна в різних республіках СРСР зуміли впродовж двох років створити кілька небуденних фільмів, які в суті мало цікавляться комуністичною доктриною, а більше людиною. До таких безперечно належить фільм «Сорок перший» Г. Чухрая, «Весна на Зарічній вулиці» Миронера і Хурциєва. Казахська кіностудія випустила чудовий фільм «Я зустрів дівчину». Але за кількома винятками в українських фільмах і далі продовжує панувати «інтернаціоналізм» у його московському виданні: більшість фільмів нічим України не стосуються. Один з читачів журналу «Мистецтво» (ч. 5, 1957) наважився у відкритому листі написати наступне: «...Ще на одне хворіють фільми, створені нашими студіями — України в них не видно. І майже у всіх... Чи може на Україні немає чогось свого? Та ще й скільки!»

Є винятки. Навіть Одеська, довгий час нещадно для української кінематографії і, здавалося, остаточно зрусіфікована (не лише в мовній площині) студія випустила у 1957 році фільм за новелею Коцюбинського «Коні не винні» — фільм українського звучання, якщо не рахувати легких слідів «вульгарного соціалізму». Фільм вийшов українською мовою в оригіналі, що теж має неабияке значення. Сценарій опрацював для кіна директор Київської студії художніх фільмів Давид Копиця.

*

Не маючи наміру робити огляду української кінопродукції за 1957-58 роки, хочемо звернути увагу на кілька особливо вражаючих фактів з найновішої історії кіномистецтва в УРСР. Першоджерелом курйозів, непорозумінь і промахів була і тепер є настанова на «партійне, інтернаціональне» мистецтво. Українські передові діячі кіна поставили в період «відлиги» питання про народність українського мистецтва. Кінознавець В. Кудин в «Мистецтві» (ч. 1, 1958) писав, що «...народність у мистецтві — це не парадний мундир, не додаток до ідейного і художнього змісту твору, а... глибокий інтерес до життя і долі рідного народу». Таким чином знову в СРСР гостріше зіткнулися дві протилежні сили: експортний московський «інтернаціоналізм» і вимога різних народів СРСР мати право творити про свій народ і для свого народу. Про боротьбу двох протилежних сил і свідчить наступний курйозний факт.

Київська студія у 1957 році випустила на екрани 10-частинний кольоровий фільм «Круті сходи» (режисер А. Бочаров, постановник С. Навроцький). Фільм цікавий своєю багатоплановістю: дія відбувається в різних країнах Європи, де перебувають батько і син Наріжні — політичні емігранти ще з царської Росії. Поранений після залізничної катастрофи в Німеччині батько радить синові повертатися додому. Його син — Євген Наріжний повертається в Росію з згодом пристає до більшовиків, працюючи в Петербурзі, а потім у Києві, у себе на батьківщині. Постановники фільму досить сумлінно дослідили життя цього визначного українського вченого, створивши фільм, не позбавлений цікавих мистецьких знахідок. І от два відгуки на фільм. Для українців Є. Наріжний — «талановитий український учений-мостобудівельник, син політичного емігранта Наріжного». («Радянська культура» від 3 лютого 1957); для московського рецензента Є. Наріжний — «російський учений Євген Наріжний». («Советский экран», ч. 12, 1957).

*

У фільмі «Координати невідомі» Одеської кіностудії (історія втечі радянського танкера «Туапсе» з Чорного моря до Владивостоку під час другої світової війни) увесь екіпаж танкера показано в найкращому з радянського погляду світлі. Від кухаря до політрука, який, дізнавшись про смерть своєї дружини, «героїчно» посміхається і ще героїчніше агітує моряків битися в ім'я комунізму — увесь екіпаж — це стовідсотко-

(Закінчення на 2 стор.)

Далі в числі:

І. Кошелівцев: «Якою є наша література на еміграції» (стр. 2); О. Шульгин: «Перегорнута сторінка життя» (3 стор.); Б. «Звільнення Езри Павида» (4 стор.); П. Грицак: «Кілька думок про початки Київської Руси» (5 стор.); О. Ізаський: «Р. Роллан — Г. Гессе: Листи» (7 стор.); І. Качуровський: «Евфонія і какофонія» (9 стор.) та ін.

Езра Павид виходить з психіатричної лікарні у Вашингтоні, у якій перебував за утвалою суду з 1945 року (див. стор. 4)

Якою є наша література на еміграції

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

Організований студентською громадою Мюнхену курс українознавства, що включав ряд доповідей з різних ділянок, закінчився в цьому семестрі широким викладом Володимира Державина про українську літературу на еміграції, що виповнив два вечори. майже не лишивши часу на дискусію. Виклад Державина з усього погляду заслуговує на увагу, і ми зупинимось на кількох його тезах.

В концепції Державина еміграційна українська література між двома світовими війнами і аж досі йде приблизно по такій лінії розвитку: після короткотривалого, але вельми плідного розвитку з 1920-их років неокласичної літератури (яка є головним і чи не єдиним позитивним складником літературного процесу тієї доби), коли розгромлено київський неокласицизм, один з його представників — Юрій Клен (Освальд Бурггардт) виїздить за кордон і запліднює неокласицизмом західноукраїнську еміграційну літературу. Зокрема, великою мірою під впливом Клена розвинувся пражський, «вісниківський» (Державин обидва ці визначення вживав в одному значенні) класицизм. Логічно в схемі Державина таким чином провідне місце в розвитку літератури на еміграції належить також неокласицизму, підсиленому ще пізніше, після другої світової війни, і Михайлом Орестом (поруч з Кленом).

Крім «вісниківського» класицизму і неокласицизму, і побіч них, Державин надає ще великого значення символізму, що представлений на еміграції Олегом Зуєвським, Вадимом Лесичем і іншими.

Натомість, на думку Державина, література реалістично-імпресіоністична, названа ним ще традиційною, на еміграції, поминаючи прозу Уласа Самчука (романи якого «Юність Василя Шеремети» і «Ост» доповідь оцінив дуже високо) і Докі Гуменної, не появила нічого визначного і має тенденцію до повного замирання.

Експресіоністи, що були провідною течією в МУР-і другої половини 40-их років, дістали беззастережну негативну оцінку Державина (Костецький, Косач). Виняток серед них він зробив одному Осьмачці, вважаючи його талант не так ліричним, як спічним. На цій підставі із створеного Осьмачкою на еміграції Державин особливо виділяє «Думу про Зінку Самгородського» і «Поета» в поезії, ще більше підносячи останні прозові твори — «Пліч до двору» і «Ротонда думогубців», у яких вбачає літературне втілення епічного казкового жанру. Експресіоністично-реалістичну прозу Івана Багряного, як і багатьох інших поетів і прозаїків, з властивою йому прямолинійністю, Державин ставить поза літературу.

В останньому періоді розвитку еміграційної літератури, починаючи з 1950-их років, Державин особливого значення надає модерністичній (в широкому значенні цього слова) творчості молодшої генерації. Сюди належить насамперед сюрреалістична поезія і проза Емми Андєвської, а далі цілий гурт молодих письменників, головни в Нью-Йорку (Богдан Рубчак, Женья Васильківська, Юрій Тарнавський, Богдан Бойчук і інші), почасті в Парижі (Марта Калитовська). Особлива роль цього молодого модерністичного руху в українській літературі в його новаторстві і беззастережному європеїзмі, який ще раз стверджує приналежність української культури до західної, а не шукає якоїсь комбінації східної чи середньої між Сходом і Заходом. Всяке бо шукання проміжності між Сходом і Заходом в кінцевому рахунку веде, на думку Державина, до російського панславізму.

З того часу, як українська література зазнала цілковитого розгрому ще в кінці 1930-их років, вона існує тільки на еміграції. Стан, що нагадує людину в лікарні з штучними легенями або механічним апаратом, який, перебуваючи поза її організмом, забезпечує циркуляцію крові, замінюючи серце. Стан небезпечний і загрозливий, але не безнадійний для нашої літератури, доки літературний апарат, винесений за межі країни, має змогу функціонувати і утримувати при житті літературу нації на віддалі.

Це схема, і як така вона тільки приблизно віддає концепцію Державина, хоч ми й намагалися мірою можливості не відступити від ходу думки Державина.

*

Як подумати — чого тільки не вимагасмо ми від літератури: щоб вона виховувала національну свідомість, плекала усі можливі чесноти, жила «ідеалістичний» світогляд, і ставимо їй безліч (усе вишнє) завдань (парадоксальним способом література здійснює свої кори-

сні національні функції тільки тоді, коли від неї нічого не вимагають), то складається не тільки враження повного браку розуміння природи літературної творчості, а й закладається сумнів, чи вона в таких обставинах повного нерозуміння взагалі можлива. Хоч, на щастя, можна думати, що обидва ці явища не конче стоять у прямій залежності, і література може існувати, мабуть, і при відсутності правильного її розуміння, як пан Журден міг говорити прозою, сам цього не знаючи.

Щоб уникнути непорозуміння, відразу ж застерігаємось, що попередній абзац ніякою мірою не стосується Державина. Навпаки, він умисне призначений на те, щоб сказати, що Державин до тих, хто вимагає від літератури того, чого від неї вимагати не слід, не належить. Більше того, він один з тих небагатьох, що про літературу уміють говорити, виходячи з її мистецької природи. І якщо він часом виходить на позалітературні критерії, то це тільки досадні епізоди на тлі фахового, стилево блискучого дефініювання і літературних оцінок.

Образ еміграційної літератури у Державина суб'єктивний, більше того, в ньому є багато особистого. Розрізняймо ці речі. Суб'єктивним мусить бути кожен погляд на літературу, оскільки вона претендує бути вільною. В цьому розумінні вільно літературознавцеві приймати чи відкидати погляди іншого, але він не має права казати, що той — «помилується», бо немає таких інстанцій, у яких можна було б встановити непомилується чи, що те саме, об'єктивний критерій, яким в СРСР є мітичний соціалістичний реалізм, що ніби вчить як найкраще писати і безпомилково оцінювати літературні твори. Знаємо, зрештою, що з цього виходить, і тому, дай Боже, щоб кожен з нас мав суб'єктивний, свій власний погляд на літературу. Як сурогат соцреалізму в нас виступає надреалізм, теж з претенсіями на непомилується визначення, якою має бути література і як її треба оцінювати.

Інша річ особисте, що під ним ми розуміємо вихід поза літературну аргументацію, ще інакше — зведення особистих порохунків. Певне, що либонь у кожного літератора, в його власному погляді на літературу відіграють певну роль особисті симпатії чи антипатії, але у Державина ім віддається, на жаль, занадто багато місця.

Але як поминути що її прикру рису, державинська концепція еміграційної літератури наскрізь послідовна, побудована на певному пункті бачення; автор її керується суто літературними критеріями, не вимагаючи від літератури того, чого від неї не можна вимагати. І тому можна не погоджуватися з нею в деталях чи й в цілому, але не можна заперечувати її права на існування нарівні з іншими.

*

Недавно ми мали нагоду висловити своє негодження з поглядом Державина на роль українського неокласицизму в добу ренесансу 1920-их років. Щоб не повторюватися тут, скажемо тільки, що, на відміну від нього, ми вважаємо неокласицизм тільки однією, хай і важливою, складовою частинною літературного процесу тих років, не надаючи йому виключного і провідного значення.

Так само ж не можемо погодитися з тезою, що Юрій Клен, виїхавши за кордон на початку 1930-их років, «запліднив» західноукраїнську еміграційну літературу і вирішально вплинув на її подальший шлях її розвитку. Це не могло статися з кількох причин. Насамперед Юрій Клен, відомий до виїзду за кордон тільки як перекладач, почав писати власні поезії тільки тут, включившись у «вісниківство», тобто ставши стовідсотково ангажованим поетом, що принципово відрізняє «вісниківство» від київського неокласицизму. Можна сказати, що сталось навпаки: не Клен визначив українську літературу за межами УРСР, а вона його, припускаємо, з шкодою для самого Клена. Це давно вже ствердив Євген Маланюк, коли висловився про «переборення неокласики» у Клена.

З другого ж боку, Кленова поетика, чи ліпше сказати — його поетична техніка, ніколи не була аж так досконалою, щоб силою сугестії мати вплив бодай на середнього поета, не кажучи вже про поетів цілком визначених, як Антонич, Маланюк чи Ольжич. Є всі підстави твердити, що поява Клена на еміграції ніякою мірою не зміцнила тут неокласичної течії в літературі, коли ж і сам він перестав бути неокласиком.

Прикро всі ці речі говорити, знаючи, що на еміграції є багато людей, в меншості яких ніби органічно живе по-

треба своєрідного «культу особи». Ті, що плекають його стосовно до Клена, вже апріорі, запліваючи очі на факти, приймають, що про нього слід говорити тільки в суперлативних категоріях, і звичайне спростування їхніх голосних фраз на фактах вони з ширим болем приймуть як образу пам'яті покійного поета, а тим часом це зовсім різні речі, в розгляд яких ми не вдаватимемося, зазначивши тільки, що йдеться про дві методи аналізу літературних явищ: догматичну і таку, що диктується внутрішнім переконанням. Ми за останню.

*

Підемо далі по схемі Державина. Ми знову сумніваємось, щоб поява Михайла Ореста на еміграції сприяла поширенню неокласицизму як певної літературної течії. Михайло Орест дуже культурний поет, і чи не він один і представляє тут неокласицизм, бо зберіг принципово нехиті до ангажування, притаманну нашому неокласицизму. Так можна говорити про неокласицизм на еміграції чи не в одній особі. Чому? На це відповіді немає, і вона не потрібна. Можна тільки ствердити, що ні Зуєвський, якого сам Державин зараховує до символістів, ні Барка (з особистих мотивів ігнорований Державиним), у якого є певні символістично-стилізаційні елементи, що споріднюють його якоюсь мірою з Тичиною, ні ще й ще інші, які просто вва-

Курйози в кінематографії УРСР

(Закінчення з 1 стор.)

ві радянські люди. Випадає з цього товариства лише один — бортовий радист Долинський. Він не тільки не відданий владі, він її ненавидить. Долинський намагався зрадити координати танкера, взагалі втекти на землю чи на якийсь острів, заявляючи кільком матросам у розмові, що «битися за цю Богом прокляту владу не буде». Такі й подібні вислови Долинського густо розсипані в фільмі, і коли брати їх окремо, то вони складають не абиякої ваги свідчення про ставлення до влади, а рівночасно можуть стати й прикладом громадської відваги.

Звичайно, постановники фільму не мали цього на меті. Вони просто легенько використали відпущення, злегка наблизившись до правди. В результаті в кількох часописних рецензіях постать Долинського (актор Ю. Прокопович) була гостро заатакована. Як зразок зачитуємо один такий виступ: «Що ж, такі люди хоч і рідко, трапляються в нашому середовищі. Проте... надто вже відверто веде він серед моряків свої зухвалі розмови!» («Радянська культура» від 10 жовтня 1957).

*

«Известия» від 6 червня 1957 писали: «Зусилля Сценарної студії повинні бути скеровані не на підготування сценаріїв «взагалі», для постановки їх в будь-якій республіці... Хіба можна без знання звичаїв, побуту, національної культури, не виїжджаючи з Москви, кваліфіковано допомагати творчим робітникам?»

Це звичайно стосується також і акторів, виконавців ролей з цієї чи іншої республіки. Подаємо список акторів, виконавців ролей у фільмі «Моя донька», випущеному в 1957 році Одеською кіностудією. Більшість з-поміж них — приїжджі на кілька місяців до Одеси з Москви і Ленінграду: режисер-постановник В. Жілін, оператор П. Тодоровський, художник Л. Чібісов; у ролях — І. Дмитрієв, Г. Двойнікова, Радунська, В. Аксьонов, Г. Покришкіна, Слєпньов і інші. Чи не єдиний актор українець з Києва — Ю. Кротенко.

*

Вершком пролетарського «інтернаціоналізму» є, безумовно, 10-частинний фільм для телевізії «Мораль пані Дульської» (Київська студія). Його поставлено за одноіменною комедією польської письменниці Г. Запольської (режисери-постановники Л. Вернаховський і О. Швачко). Фільм у гротесковому пліні показує життя польської міської буржуазії за часів Австро-Угорської імперії.

Можна справді дивуватися особливому талантові польської письменниці, яка в п'єсі (а отже і в фільмі) зуміла нагородити стільки моральних потвор, лиходіїв, кокеток, лицемір'я. Занадто згущені фарби викликають протилежний ефект: фільмові не можна вірити. Важко повірити і в «польскість» «Моралі пані Дульської». Варт звернути увагу на те, що цей фільм є зразком інтернаціональним гібридом: виконавці ролей у фільмі — російські актори театру ім. Лесі Українки в Києві, фільм поставлений за польською п'єсою в українській студії, на замовлення центральної телевізійної студії в Москві, тобто російською мовою.

жають недоцільним декларувати себе прибічниками якогось напрямку, неокласиками себе не вважають. Що ж до молодих модерністів (умовно беручи, нью-йоркської школи), ці просто не зв'язують себе ні з яким попереднім напрямком української літератури, що для них зовсім природне, а вже ніякою мірою з неокласицизмом. А тим часом в недалекому майбутньому саме вони й визначатимуть долю української еміграційної літератури. Ми не беремо тут до уваги тих, що милуються в плекальній малишковській технці в формі, з оберненими знаками в зм'єсті.

Якщо хто дійсно сприяв особливій популяризації неокласицизму на еміграції, то це сам Державин. В його теорії стилів неокласицизм висунутий на перше місце, і за його ж методом кожного доброго поета, якщо він не належить до якоїсь екстремної течії (наприклад, до сюрреалізму), можна зарахувати до неокласиків.

*

Переповдаючи виклад Державина, ми зазначили кілька пунктів, у яких ми не поділяємо його поглядів. При цьому розраховуємо на читача, який, на випадок непогодження з обома тут викладеними поглядами, триматиметься свого власного, рахуючись однак з наявністю інших; не шукайте «помилки» у тих, що бачать речі інакше, і (що ще гірше) не жадайте від критики універсально «непомилкового» образу еміграційної літератури, бо такого нема і не буде.

Київська та Одеська студії були і є багаті не на власних кіноакторів, а на гастролерів. Актори-гастролери прибувають переважно з Москви й Ленінграду «на запрошення» наших студій для участі в одному фільмі. Потім вони зникають.

У зв'язку з тим, що більшість українських фільмів виходить тепер українською мовою в оригіналі, доводиться для таких гастролерів підшукувати акторів-дублярів. Гірша справа з пізнанням українці, ці культури й історії. Приїжджий актор слабо орієнтується в тому, що на Україні було й діється. Відомий в СРСР джазист Л. Утбосов нещодавно давав у Києві концерт, розпочавши його пісню «На городі бузина, а в Києві дядько». Це мало бути смішне. Приблизно з таким же мірилом приходять і «запрошені» актори-неукраїнці, майже виключно росіяни. Мало пропонуючи, вони багато вимагають. Наприклад, актори Жаров, Большаков, Брянецов на одній з творчих конференцій у Києві на початку 1957 року виступили з обвинуваченням керівництва Київської кіностудії:

«Актор в Київській студії часто ставиться в такі умови, коли він не може розкрити себе перед апаратом, по-справжньому жити в образі. Головні вимоги до нього: не моргати й не говорити голосно... Сьогодні ж увечері пропонують акторові брати участь у фільмі, а завтра дають грати найтяжчий епізод» («Искусство кино», ч. 3, 1957).

А по суті кажучи, голосно чи не голосно говорити — не має значення, адже їх і так доводиться голосово замінити людьми, які володіють українською мовою.

*

Тим часом, як в офіційних урядових постановках і вказівках вимагається й далі поживалення праці республіканських кіностудій, підвищення якості їх праці тощо, на м.с.ц.х, тобто в республіках, хтось продовжує гальмувати всі зусилля кіноробітників. До цього часу, наприклад, тільки в Москві, Києві й Тбілісі при кіностудіях створені так звані студії актора. Білоруська, узбецька, таджицька й інші кіностудії терплять від недостачі своїх акторів, але навіть студії актора в них і досі не організовані.

Український режисер старшого покоління Т. Левчук на першому пленумі оргкомітету союзу працівників кінематографії СРСР у Москві заявив таке: «Ми не змогли до цього часу організувати будинок к.на. Немає творчих клубів ні при Одеській, ні при Ялтинській студіях... Погана на Україні справа з кінопресою. Журнал „Мистецтво“ виходить раз на два місяці, і нам присвячують там приблизно по дві сторінки в числі...» («Искусство кино», ч. 9, 1957).

*

Ще на початку минулого року українська преса оголосила про вихід з друку першої спроби найкоротшого нариса (на 80 сторінок) історії українського радянського кіно А. Роміцина. Але книжка, що мала вийти на кінець минулого року, не появилася ще й досі. Можливо тому, що Роміцин свого часу гостро ставив питання про народність в українському кіномистецтві, і тепер ця лінія не підходить.

Л. Г.

Олександр ШУЛЬГІН

Перегорнута сторінка життя

ПАМ'ЯТІ МАРІЇ І МАКСИМА СЛАВІНСЬКИХ

В газетах появилася коротка вістка: померла в Празі на вісімдесятому році життя Марія Федорівна Славінська. Поважна сторінка нашого життя перегорнулася, закінчилася для мене остаточно. У Празі не лишилося більше нікого з милих серцю людей... І згадуються бурхливі роки напруженого життя в Празі, коли чеська столиця стала громадським, культурним і політичним нашим центром. А поза тим кінчилися і те інтенсивне, таке миле наше товариське життя. Усі вони — Лотоцькі, Садовські, Д. І. Дорошенко, Д. Антонович, В. Щербаківський, В. Старосольський, В. Леонтович, Мирні, Яковлєві — всі померли своєю чи не зовсім своєю смертю.

Лишилося ще кілька людей, серед них ми з дружиною, розкиданих по всьому світу. Українська Прага 1920-их років відійшла до історії...

Тринадцять років тому заарештовано в Празі Максима Антоновича Славінського, не знаю точно, коли він помер у радянській в'язниці. Нічого не знаю, як пережила ці тринадцять років Марія Федорівна. Вона нам не писала, а ми, звичайно, теж не зважувалися їй писати. Чи жила в злиднях? — Напевно. Але знаючи її, не трудно догадатися, що її життя без Максима Антоновича було для неї нестерпною мукою, бо вони так тісно були між собою зв'язані. А думка про те, що її вірний друг помер самотньо у в'язниці, у фізичних і моральних тортюрах (я знаю, що таке в'язниця!), мусіла бути для неї справжнім кошмаром.

Доки ще жила Марія Федорівна, я не зважувався написати хоч кілька слів про Максима Антоновича, а тим часом Славінський поважна постать у нашому національному житті, і пройти повз нього, не сказавши бодай кілька теплих слів, неможливо. Його постать важлива не тільки тим, що він зробив для української справи (з його здібностями й розумом він міг би зробити більше), скільки тим, чим він був серед нас. Незвичайно культурний, дуже товариський, дотепний, він імпував своєю власною особою. Огрядний, високий, з великою головою, козацькими вусами й розумними, гарними очима, він був справжнім паном у кращому розумінні цього слова. Імпонував як своїм, так і чужим. А між тим він походив з простої селянської родини, про що в ніколи не забував, а навіть часто згадував. Певне, що Славінські були колись шляхтою (і він цього не заперечував), але може вже сотні років рід збіднів і злився з простим селянством. Це змішування в нашій історії колись культурної верстви з селянством, може, й надало народові тієї інтелігентності, яка так часто вражає у простих людей.

Максим Антонович був письменником, публіцистом з Божої ласки. Але він намагався бути й ученим і в сфері «націології» ним був. Почав з поезії, потім лишив її, але, як він сам говорив, поетична творчість, навіть коли людина в зрілому віці від неї відходить, назавжди відбивається на літературному стилі. Максим Антонович прекрасно володів українською мовою усно й на письмі і був першорядним стилістом.

Чи друкував він свої вірші, я не знаю і ніколи їх не читав. Але відомо, що він разом з Лесею Українкою перекладав Гайне на українську мову. Тепер можна говорити й про зворушливий його роман з великою українською поеткою, в душі якої він лишив глибокий слід. Певно Славінському присвячена її «Єврейська мелодія». Мабуть, до нього звернені слова: «Милий мій! Ти для мене зруйнований храм... святиня, віддана «ворогам і чужий неправдивий богиня». Цією «неправдивою богинею» саме й стала Марія Федорівна. Пізнав я її сорок років тому, востаннє бачив двадцять років тому. Це була гарна жінка, сива вже в сорок років, з смагливим кольором зовсім молодого обличчя, з спокійними, трохи меланхолійними очима, в яких часом відчувалася лагідна іронія. Невелика на зріст, добре збудована, з поважними руками, вона нагадувала якусь маркізу 18 віку, але в нижній частині лиця, що якось висовувалося наперед, відчувалося щось африканське, що часом трапляється у представників старої семітської раси. Дійсно, вона походила з єврейської родини. Батько її був лікарем. Сама Марія Федорівна була надзвичайно лагідна і, всупереч якостям, які ми звикли приписувати євреям, виявлялася в житті людиною «не від світу цього», непрактичною. Дуже культурна, начитана, вона любила музику й сама добре грала на піаніні; знала чужі мови (французьку, англійську) і перекладала колись для зоб'явки художні твори на російську мову

(друковані вони були, здається, у журналі «Вестник Европы»), потім перекладала й на французьку мову. Якщо я не помиляюся, вона перекладала Анатолія Франса, хоч ці переклади ніколи не були надруковані.

Разом обоє Славінські — розділяти їх неможливо — були чи не найближчими нашими друзями в Празі. Багато милих вечорів провели ми у Славінських. Обоє вони сердечно ставилися і до Лідії Василівни, і до мене. Славінський був знаменитим співбесідником, і з ним можна було без кінця говорити і на поточні українські теми, і про загальну політику, і про літературу чи історію.

Багато років вони прожили в Петербурзі. Своїм літературним хистом Максим Антонович здобув собі поважну позицію в колах російських письменників, ставши секретарем великого російського місячника «Вестник Европы». Взагалі росіяни вміли редагувати ці «товсті» журнали, але «Вестник Европы» був безперечно найліпшим і мав вплив не тільки на російську, але й на українську інтелігенцію. На чолі його між іншими стояли наші знамениті земляки Овсянко-Куликовський і сам Максим Ковалевський, який не цурався української справи. Але фактичним редактором був Максим Антонович. Тематика журналу була надзвичайно багата, різноманітна, і редактор мусів бути дуже освіченою людиною. Максим Антонович «все знав» і вражав самого Ковалевського, коли робив поправки в його статті.

Живучи в оточенні верхівки російської інтелігенції, маючи добрий зарібок, Максим Антонович однак ніколи не відходив від української справи, став спеціалістом національної справи, написавши на ці теми кілька статей, які слід було б відшукати. Пам'ятаю тільки, що в великому збірнику «Форми національного движенья» він сам написав статтю. В колах української молоді тих років Максим Антонович мав репутацію «поміркованого» українця, ця поміркованість однак перетворилася з часом в яскраву національну, самостійницьку ідеологію. У Празі було багато росіян з того кола, яке так добре знали Славінські, але ці люди стали для них далекими, і вони остаточно увійшли в наш український осередок.

В старі часи Максим Антонович мав дуже широкі знайомства з ліберальними й радикальними російськими колами, перед якими завжди відстоював українську справу. За дореволюційної доби ще не було повного розриву між українськими й російськими лібералами. Боротьчись з царським урядом, останні використовували

вали й українські (в першу чергу культурні) домагання. 1914 року, коли заборонено було святкувати століття народження Шевченка, в Думі виступав сам Мілюков і, цитуючи Шевченка — «од молдаванина до фіна усе мовчить, бо благоденствує», додав: «Але їх мовчанку небезпечно брати за ознаку згоди, та вони й не мовчать»... Про це докладно писав у своїх спогадах О. Лотоцький. Ці російські кола ставилися до Максима Антоновича з повагою. Хоч уже на весні 1917 року між нами й російськими лібералами стався розрив, можливий був ще такий факт: на з'їзд народів імперії у вересні 1917 року, скликаному Центральною Радою, Керенський послав свого представника, яким саме й був Максим Антонович. В урядовій льожі ми сиділи поруч: я як генеральний секретар в національних справах, він — як представник Тимчасового Уряду. Але його промова була прийнята тими ж принципами, що й виступ Михайла Грушевського: старому станові речей прийшов кінець, треба шукати нових шляхів. Центральна Рада в той час з багатьох причин, які нові покоління не завжди розуміють, стояла ще на ґрунті федералізму...

Не пам'ятаю, коли остаточно Максим Антонович переїхав до Києва. У всякому разі в 1918 році він уже був там, працював у Радикально-Демократичній партії, і з його думкою рахувалися. У жовтні 1918 року, при останній реорганізації кабінету Лизогуба, Славінський став міністром праці, поруч з Лотоцьким, Стебницьким, Леонтовичем і В'язловим. Всі вони були висунуті Національним Союзом (на чолі з Винниченком). Але, як відомо, цей новий кабінет проіснував недовго. У листопаді гетьман розпустив його і покликав до життя суто російський уряд Геркеля. Так недовго побув міністром Максим Антонович... Потім Директорія призначила його послом до Чехо-Словацької республіки. В цей час, разом з усім українським громадянством, Славінський стояв на засадах повної незалежності Української Народної Республіки, яку він обстоював перед Масарком і Бенешем. Перші роки він був на списку дипломатичних представників і брав участь у всіх дипломатичних прийняттях у Празі.

Але часи скоро змінилися. Уряд ЧСР почав досить негативно ставитися до УНР і навіть до самої ідеї самостійності України, але разом з тим він почав велику культурну акцію як на користь росіян, так і українців. Двадцять років — це час бурхливого розвитку нашого культурного життя в Празі. Поруч з університетом постала Подєбральська академія, Високий педагогічний інститут, Висока школа пластичного мистецтва, Соціологічний інститут і сила різних товариств, серед яких окреме і дуже поважне місце посідало Історично-філологічне товариство на чолі з незабутнім Д. В. Антоновичем. Але все це опинилося з українсько-

го боку не в руках Славінського, офіційного посла, а в руках лідера українських соціалістів-революціонерів М. Шаповала. Уряд ЧСР, серед росіян підтримував саме соціалістів-революціонерів, вони були ближчими до партії самого Бенеша. Треба визнати, що Шаповал виявив велику енергію, широко використав своє становище. Але проти нього постала опозиція, що все ольше зростала. Поводився він як справжній диктатор, що драгувало і окремих людей і цілі товариства. Максим Антонович потрапив у «немильність», і в той час, коли сила людей так чи так улаштувалися по різних установах, Максим Антонович не міг здобути ніякого становища і засобів для існування. «Деті» Шаповала унеможлилювало судь-що для нього зростати. Великий оптиміст з природи Максим Антонович став дуже сумним і знервованим. Ми всіма силами намагалися допомогти цим двоє «старим дітям», зовсім безпорадним. Останній нам допоміг: Лідія Василівна, що вже була лектором французької мови в університеті, запропонувала викладати цю мову і в Подєбральській академії. З матеріального погляду це було дуже вигідна пропозиція, але дружина відмовилася від неї і висунула кандидатуру Марії Федорівни. Їїже і в Подєбрадах була сильна опозиція проти Шаповала. І на диво кандидатура була прийнята. Мені теж запропонували викладати в Подєбрадах, але я так само зрякся на користь Максима Антоновича. Його затвердили, наші друзі були врятовані.

В ті часи ми вирішили виступити в оборону УНР і самого Симона Петлюри, не зважаючи на громи і обіскавки Шаповала і його друзів. Радикально-демократична партія відновила свій закордонний комітет на чолі з О. Лотоцьким, до складу якого входили і ми з Славінським; утворено було поважну групу партії в Празі під моїм головуванням. Ми почали активну працю, створили Республікансько-демократичний клуб, що згодом став центром українського не так політичного, як культурного життя. Диктатурі Шаповала прийшов кінець. Це велика сторінка нашого життя за кордоном, і в цій статті не можна розповісти про всі ці речі. Я не сказав би всього про Максима Антоновича, якби не згадав, що саме в клубі не раз виступав він поруч з мною, бувши не тільки письменником і публіцистом, а й першорядним промовцем. Взагалі найбільш активна роль припадала на долю Лотоцького, Славінського і мене самого. Але і в нашому осередку постали труднощі: якесь мало-розуміле розходження між двома «стовпами» — Лотоцьким і Славінським. Це розходження коштувало й мені дорого, бо не раз на зборах, де я головував, обидва сперечалися. Мирити людей, та ще й такого масштабу, трудно. Навіть у мене з Лотоцьким на якийсь час охололи відносини, щоб потім, уже в Варшаві, перетворитися, аж до самої смерті, на гарячу дружбу. Але добродушний Максим Антонович ніколи не брав мені за зле, коли я часом проти нього підтримував Лотоцького. Що закидав Максимові Антоновичу Лотоцький? Що він був ледачий. Але й Лотоцький визнавав його незвичайний розум і саме через це ставив до нього занадто великі вимоги. Чи справді Максим Антонович був «ледачий»? До певної міри так. Скорше сказати, він не мав енергії, яка особливо була потрібна в умовах біженського життя, щоб виконати якусь індивідуальну велику акцію. Але він дуже ретельно брав участь у всіх організаціях. На ширших і постійних нарадах уряду УНР до його слова всі прислухалися, і на таких нарадах роля його була немала. Беручи на себе літературний обов'язок, він своєчасно й прекрасно його виконував. Пригадую його хроніку міжнародного життя в «Тризубі». Це зразок якого жанру журналістики, і в нього могли б повчитися сучасні журналісти: у двох-трьох реченнях він міг схопити й з'ясувати цілі події. Він написав за кордоном брошуру — розвідку про стару імперську російську інтелігенцію, яку я потім з деякими змінами надрукував у «Revue de Prométhée». Надзвичайно цікава розвідка. Але, здається, саме ця брошура, яку знайшли в нього советчики, була безпосереднім приводом до арешту.

Тяжко навіть уявити, що міг пережити в радянській тюрмі Максим Антонович. Оптиміст, що так любив життя, мусів зазнати на кінці його таких нечужаних страждань. І помираючи десь на 78 році життя, він все ж мусів вріти в Україну... Певно останні хвилини його свідомої думки були віддані незабутній Марії Федорівні, його дійсно «правдивій богині»...

Перегорнулася й сторінка нашого життя, закінчився остаточно один з кращих його періодів. Один з найбільш світлих і продуктивних періодів в історії української еміграції.

Літературно-мистецькі нотатки

Широко розповсюджений у Західній Німеччині тижневик «Christ und Welt» у числі з 31 липня ц. р. вмістив передруки трьох поезій з антології Елізабет Котмасер — Володимира Свідзінського, Івана Багряного та Богдана Кравцева. До передруків додано таку примітку:

«Ці поезії походять з нещодавно появленого у видавництві Кеслер, Мангайм, невеличкої збірки: «Weinstock der Wiegeburt», модерна українська лірика, вибрала, переклала й зредагувала Елізабет Котмасер (115 стор., 3,80 нм). Вона подає німецькому читачеві малознані напрями так близько, як це тільки було можливо в перекладі».

Редактор газети — Клявс Менерт, відомий знавець взаємин в СРСР.

★

Капеля бандуристів, що збирається до подорожі по Європі, вирішила об'єднати свої виступи з ансамблем танцюристів «Орлик» (Англія). Після виступів у Європі капеля плянує зробити турне по країнах Близького Сходу і Північної Африки. Тепер повновноється склад капелі новими співаками, готуються нові строї за проектом художника-декоратора Івана Кубарського й робляться інші останні приготування до виїзду. Товариство приятелів капелі розгорнуло діяльність по збору потрібних на це коштів.

★

Журнал «Der europäische Osten» (ч. 8, 1958) вмістив ілюстровану трьома репродукціями статтю про творчість Григора Крука — «Творчість, пов'язана з землею». «У своєму швабінському ательє, — читаємо в статті, на горішньому поверсі на Елізабетштрассе в Мюнхені сидить 47-літній різьбар Григор Крук, і під його руками постають постаті з далекої батьківщини на Україні, з якими він

провів своє дитинство і з якими він живе ще й тепер. Його твори виявляють міць і силу вислову безпосередньої людини, що живе на широких просторах, що тільки випадково і тимчасово перенесена сюди, до чужого міста. Але ці твори є одночасно й вісткою; вони живі свідки того світу на Сході, який є таким чужим для багатьох людей на Заході, але в якому чекає на майбутнє могутня сила, що ще не здійснилася».

Григор Крук: Галицький дяк

ЗВІЛЬНЕННЯ ЕЗРИ ПАВНДА

Звичайний бюлетень, зовсім короткий, опубліковано від Ассошіейтед Пресс 18 квітня 1958 року:

«Вашингтон, квітень 18 — Акт обвинувачення в зраді, проти поета Езри Павнда, 72, відмінено сьогодні, відкриваючи шлях для його скорого звільнення з закладу для ментально хворих».

Так вирішилась одна з найдраматичніших справ у культурному житті середини 20 століття, приглушена шумами на політичних аренах.

Рішення департаменту справедливості мало складну прелюдію політичного і психологічного взору.

Вже 1 квітня було відомо, що департамент обговорював відміну обвинувачення, під вагою якого поет пробув, як в'язень, 12 років в Елізабет Госпітал — урядовій лікарні для душевно хворих; при чому брали на увагу можливий виїзд Езри Павнда в Італію, звідки його привезено під час війни.

Генеральний прокурор США, Вільям Роджерс, заявив на пресовій конференції, що доля поета залежить від нової діагнози в лікарні св. Єлисавети.

Обвинувачення проти Езри Павнда основано на його, — як означає преса, — «профашистській діяльності в Італії під час другої світової війни». Мова йде про виступи Павнда для короткохвилинних радіопередач з Італії, зміст яких був «про-осевий», себто на стороні «осі» — Рим-Берлін-Токіо.

Виступи для передач почалися в кінці 1941 року і продовжувалися до 1943 року включно. В них перемішувалися, за висловом кореспондента New York Times'у, від 15 квітня цього року, — розмовні, майже «домоткані» політичні коментарі, «приховані натаки, антисемітизм».

Павнд був арештований американськими військами 1945 року і привезений в США як в'язень. Але він протестував проти обвинувачення і заявляв, що ніколи свої в'їзди не зраджував, — лише був в опозиції до урядових осіб і переражаючого напрямку в культурному житті Америки.

Езру Павнда привезено на суд; але психіатри знайшли, що він людина з «недухою ментальністю» і не може проходити судову процедуру. Згідно з вимогою закону, формальності якого дотримуються в Америці з скрупульозною точністю, обвинувачений повинен був zostавитися у шпиталі аж до свого вилікування і спроможності переходити судову розправу.

Цього року прокурор Роджерс на згаданій пресовій конференції поставив питання про Павнда:

«Чи існує якийсь сенс тримати його тут, коли він ніколи не зможе бути судимий?»

14 квітня стало відомо, що заходи адвоката Езри Павнда були підтримані заключенням д-ра Вінфреда Оверголстера, керівника шпиталю: Павнд є «перманентно і невиліковно» — з недухою ментальністю, і ніколи не буде здібний витримати судову розправу; існує сильна ймовірність, що злочин, інкримінований йому, «був наслідком ментальної недуги» і тому сумнівно, чи судовий розбір виявить якусь «кримінальну» відповідальність.

Рекомендації д-р Овелголстера були такі: звільнити Павнда на поруки його дружини, бо перебування його в шпиталі не може служити терапевтичним цілям; він не являється небезпечною особою і звільнення не може загрожувати безпеці інших осіб.

Найсильнішу підтримку для Павнда правники знайшли серед письменників і літературних критиків.

Як поет, Езра Павнд має світову славу: можливо, він — найвишарпаніший із сучасних світових поетів старшого покоління, в тому поколінні він — найоригінальніший творець нового стилю, модерного до останньої риси.

Чим був для 19 століття Волт Вітмен, тим для нашого століття став Езра Павнд; «Дистя трави» і «Кантос» мають багато спільних прикмет вільного потоку творчості, що вбирає неперечислимі враження і елементи культури від всього світу всіх часів. Як кожний великий новатор, він для своїх сучасників зостається «контроверсійною фігурою»: так і називає його один часопис, маючи на увазі не лише літературну, але також і політичну сторону справи.

Перебуваючи в шпиталі, він одержав нагороду — «Bollingen Prize» (1000 доларів), за найкращий поетичний твір, опублікований американцем; то — «Pisan Cantos», поема епічного складу з різким висловом громадського переконання. Нагороду «Боллінген Прайз» присуджено Павнду рішенням Бібліотеки конгресу, як спонсора; після цього нападки на бібліотеку були такі гострі, що право вибору

лауреата для премії було від неї передане Ейльському університетові.

Письменницькі кола, на підтримку правників Е. Павнда були об'єднані «неформальним комітетом», на чолі якого стояв Роберт Фрост, один з найпопулярніших поетів Америки.

Р. Фрост вів справу два роки, в імені багатьох визначних письменників англословного світу: Д. Дос Пассос, Ван В. Брукс, Маріянна Мур, Е. Гемінгвей, К. Сандберг, В. Оден, Т. Елліот, А. Мек-Ліш.

Адвокат Термен Арнольд у своїй промові під час офіційної процедури для відміни акту обвинувачення сказав, що репрезентує не лише інтереси пані Павнда, але також «світову спільноту поетів і письменників», клопочучись про відміну обвинувачення.

Судова процедура тяглася 10 хвилин; федеральний суддя Б. Ловс скасував обвинувачення 1946 року. Він зазначив, що неможливо тепер, після стількох років, виробити докази, які заперечували б діагнозу про ментальну недужість Е. Павнда в роки війни.

«Свідки і докази розсіялися».

Після кількох запитань, суддя видав рішення про відміну.

Преса відзначає, 18 квітня:

«Судове слухання сьогодні було стислою формальною справою, але з підґрунтовым тоном драми».

Крім самого Е. Павнда, колись рудоволосого, тепер сивого, бородатого, одягненого — як в лікарнях, були його дружина, також сивоголова, пані Дорогі Шек-спір Павнд, англійка з походження, їх син Омар, учитель латинської мови в Бостоні, і невеличка група прихильників поета.

Родина відмовилась від зустрічі з кореспондентами.

Проблеми української історіографії

(Закінчення з 1 стор.)

праця Дорошенка дає наскрізь проблематичний огляд українського історіописання. Проблематичний в розв'язці поняття «українського», в розумінні суті і завдання «історіографії» і не менше проблематичний як нарис розвитку української національної думки.

*

Це, очевидно, ще не біда, навпаки, може бути позитивом. Проблематичність і є позитивом — але коли вона є свідомою своєю проблематичності. Тільки ж ми, читаючи Дорошенка (там, де його можна читати, де він не дає простого переліку творів), ніколи не мали враження, що він цю проблематичність собі усвідомлює. Коли б це мав бути університетський курс для перших семестрів, це могло б бути навіть і позитивом, щоб не залякувати слухачів. Але в «науковій підручнику» (а за такий він у вступі, на 9 сторінці, видається) це вже таки недобре.

Гляньмо на будову книжки. Історіографія Київської Русі (разом з бібліографією) присвячені сторінки 21-31. Історіописанню литовської доби (XIV до половини XVI ст.) стор. 31-34. Далі йде екскурс про український національно-культурний рух у XVI-XVII століттях (стор. 35-38). Українському історіописанню XVII ст. і козацьким літописам призначені сторони 38-58, чужинецькій історіографії про Україну стор. 67-71, початкові українського національного відродження стор. 71-76. Про «Історію Русов» читаємо на стор. 76-92, про збирання і публікації історичних матеріалів на стор. 92-104. Далі розказує Дорошенко про історіографію на початку XIX ст. (стор. 106-116), про етнографічні студії і історіографію народництва (стор. 115-157) і т. д.

В цій розробленні теми вражає мачушине трактування старих часів. Правда, автор у вступі сказав, що йому йдеться про «наукове» українське історіописання. Але ж сам він далі ствердив, що й «Історія Русов» не наукова, тим часом присвятив їй більше місця, ніж всій історіографії аж до половини XVI століття. Це надто вже різюча диспропорція. Виходить з того, що історіографію Київської Русі можна знайти обширно представленою в російських підручниках, а литовської доби в литовських і польських, є, здається нам, великою помилкою, якої саме в офіційнім чужомовнім виданні Української академії наук ніяк не можна виправдати. Якраз на цих добах та їх інтеграції в українській історії мусів би лежати наголос! Інакше виходить, що ми самі не дуже віримо в те, що говоримо.

Те, що дає Дорошенко на згаданих тринадцятих сторінках про київську і литовську добу, історіографією, до речі, не є, а джерелознавством: коли лі-

Але на запитання, чи він повернеться в Італію, Е. Павнд відповів: «Так»!

Другого дня найбільший часопис Америки New York Times написав:

«Що мали спільного прихильники Павнда, це почуття, що він сутнісно є поет, поза політикою, і що було невжитою і насправді шкідливо для інтелектуальної репутації Сполучених Штатів тримати його ув'язненим. Рішення суду мусить бути числене, як перемога для цього погляду».

Нагадавши про ролі Павнда, як новатора-основоположника модерної поезії — на самому початку 20 століття, часопис наводить вислів поета В. Одена: «Епис не наводить вислів поета В. Одена: «Епис дуже мало з теперішніх поетів, навіть якщо вони несвідомі, що перебували під впливом Павнда, які могли б сказати: „моя творчість могла бути точно така сама, якби містер Павнд ніколи не жив”».

Бувши в госпіталі, Павнд наново опрацював попередні твори, перекладав, наприклад, з китайського, готував нові книги: «Diptych» і «Pavannes and Divagations».

Рік-у-рік творчий престиж Павнда зростає. Збільшується попит на його книги, і зауважують, наче іронію життя, що особливо значний інтерес до його творчості і попит на твори в американських коледжах, які Павнд так гостро картав, виїжджаючи за кордон в 1907 році. Він прожив 38 років у західноєвропейських країнах (Англія, Франція, Італія).

За весь час приїзду на батьківщину двічі на короткі відвідини, третій раз його привезено як в'язня.

Після скасування вини, настає черга на переїзд в Італію, плян якого опрацював славетний єгиптолог, принц Б. Рашев-ліц, одружений з донькою Е. Павнда. В листі до зятя поет писав: «більше — ніякої політики».

Приміщення для Е. Павнда приготоване в гірському замку вченого біля Мерано, в північній Італії.

Єгиптолог сказав кореспондентам в Римі: «Перша літературна праця, якою Езра займеться приїхавши, буде переклад на англійську мову деяких старовинних єгипетських пісень любови».

Спершу тексти їх сам єгиптолог перекладає на італійську мову, а з італійської версії Е. Павнд виконає переклад по-англійськи.

Він вирішив тепер жити тільки для літератури, для поезії.

Дехто з критиків порівнює Е. Павнда і Данте, який теж боровся проти немилої йому партії, що була при владі на батьківщині, — але ніколи ворогом і зрадником батьківщини не був.

Коли Е. Павнд виступав з коментарями для радіо, то попередити італійці оголошували: «Зрозуміло, він (Е. Павнд) не буде говорити проти свого сумління чи своєї батьківщини, Сполучених Штатів».

Літературознавець К. Ейкен твердить: Павнд «зостається найбільшим творцем нашого часу, і ми не повинні допустити, щоб його праці були забути».

Е. Павнд — могутня творча постать, обриси якої дедалі чіткіше різьбитимуться кризою сутінок нашого часу.

Прибувши в Італію 9 червня, на пароході Cristoforo Colombo, Езра Павнд привітав країну староримським жестом, і коли його спитали, хто найбільший поет Америки, він хвилиною повагався, а потім твердим голосом відповів: «Езра Павнд».

При цьому він додав декілька говорок і дома терпких і колючих речень про стан речей в Америці, наприклад, що конгресмени і сенатори не знають нічого про великі події історії і що їхня політика будеться на хибній основі.

Цікаво, чи побачимо хоч одного письменника з СРСР, який, маючи подібну опінію про ЦК КПРС, міг би виїхати в Італію? Б.

напряму і наскільки він був екстремний, про це можна б ще сперечатися. Чи дійсно було лишити таке місце: «Його (Грушевського) праці мають тепер мало спільного з його минулими науковими студіями» (стор. 264)? Гадаємо, що цих праць (автор має певно на увазі Грушевського статті в «Ворітеса-поборете» і ін.) взагалі не треба було згадувати. А далі, чи дійсно «найбільшою заслугою Грушевського» є його історична схема, а його «вісмітомова» (! — це в 1923) «Історія» має значення тільки як «велика енциклопедія» і збірник інформації? — Дорошенко думає, що вона «не могла мати великого впливу на розвій українських політичних ідей» тому, що Грушевський применшив важливість української державності в історичній процесі. Могла чи не могла, ми вважаємо, що вона мала великий вплив і доказ цього бачимо якраз у тому, що українській державності дійсно приписувано в нас другорядну роллю. І найважливіше: вже сам факт, що Дорошенко вважав «Історію України-Руси» за енциклопедію, за збір матеріалів, проречисто каже, що він не звернув уваги на суттєве, що він її не зрозумів. Річ майже неімовірна, але, на тлі цілої студії, безсумнівно: Дорошенко не звертає уваги на внутрішню структуру світогляду істориків, виразом яких є їх твори, на проблеми, які лежали в центрі їх уваги, на ієрархію їх вартостей і оцінок, на їх залежність від релігійних, філософських, соціальних, політичних і інших переконань. Про це ми нічого не довідемося.

З'ясуємо собі ще раз: що треба було представити? Розвиток української історичної науки? Тоді треба було звернути увагу на еволюцію історичної дослідницької методики. Цього питання автор майже не заторкнув. Розвій знань про українське минуле? Тоді найкраще було розглядати певні етапи, приміром, Київська Русь, литовська доба, козащина й ін., і, характеризуючи наукові штандпункти, дискусії, різні важливі праці, з'ясувати еволюцію поглядів на них. Розвій українського політичного мислення? Тоді непотрібно вчислювати безліч авторів і називати їх праці, не з'ясовуючи нового, яке вони внесли, а краще треба звернути увагу на літературів, журналістів і т. ін. Джерела до історії України? В рецензованій книжці їх дуже важко знайти, бо історичні праці подані не за предметом, а за часом, коли вони постали, і за авторами.

Додаток О. Оглоблина є корисним переліснням історичних праць за останні 40 років, який сповнив би своє завдання ще краще, якби був побудований за реченням, не авторським, принципом. Доводиться жалкувати, що Оглоблин, чи не єдиний тепер знавець предмету на еміграції, не використав нагоди, щоб написати історіографію, що відповідала б сучасним науковим потребам, або хоч би підручника українського джерелознавства. Хто знає, коли така нагода вдруге трапиться.

Павло ГРИЦАК (†)

Кілька думок про початки Київської Русі

(З СТУДІЙ НАД ПОЧАТКАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ)

I

Михайло Грушевський у першому томі своєї «Історії України-Руси», критикуючи літописну теорію формації Руської держави, кілька разів звертав увагу на те, що початки цієї держави мусіли сягати кінця 8 віку. Він писав: «Треба думати, що вже в VIII в. найпізніше київські князі вийшли з ролі пасивних сторожів місцевого життя... та маючи значні воєнні дружини... почали воювати сусідні племена та споружали далекі походи...». Грушевський був тієї думки, що «на початках IX в. в Києві була вже якась сильна воєнна організація, що розширила сферу діяльності далеко поза околиці Києва». Ми маємо дані припускати, що в Києві вже при кінці 8 віку містився центр якоїсь сильної організації: з кінця того століття маємо першу вістку про похід якоїсь Русі під проводом князя Бравлина, чи Бравалина, на південний Крим. Новіші дослідники (Беласів, Ковалевський) датують ту вістку 787 роком. Оскільки ця дата сприйнята, ми можемо допускати, що в тому році існувала якась Русь з такою воєною силою, що могла собі дозволити нападати на візантійські володіння. З початків 9 віку є вістка про напад Русі на малоазійські береги Чорного моря. До тих вісток, можливо, треба додати факт, що 833 року візантійські інженери будували на Дону форт для своїх хозарських союзників для оборони перед атаками якихось ворогів з півн. заходу. З уваги на можливість, що Русь того часу виконала в дійсності далеко більше походів на південь, хоч вістки про них до нас і не дійшли, цей паралелізм візантійських та хозарських воєнних оборонних зусиль вказує на правдоподібність, що в 830 роках Русь була вже дуже поважною загрозою бодай для своїх південних і східних сусідів. Що воно було саме так, може посередньо вказувати факт, що 838 року відбувалися якісь переговори між Руссю (чи, точніше, «руським каганом») та Візантією. Ми нічого не знаємо про предмет переговорів, але помітне те, що греки дуже старалися, щоб руська делегація вернулася безпечно додому (тому й послали її назад через Західню Європу, бо найкоротша дорога була відрізана ворожими народами; тому й вістка про цю подію попала до т. зв. Бертинських аналів під 839 роком).

Очевидно, що всі ці вістки можна сполучити в одну систему тільки тоді, коли можна довести, що в усіх вичислених випадках мова про одну й ту саму Русь та що візантійсько-хозарська співпраця 833 року дійсно мала як джерело спільну руську небезпеку. Щодо першого, то можна зауважити, що після появи останніх праць Насонова, Рибаківа й Пашкевича ледве чи ще можна сумніватися в тому, що в 9 та 10 вв. в Східній Європі була лише одна політична формація під назвою Русь на просторі між ріками Россю та Сеймом, обабіч Дніпра; щодо другого, то тут треба додати бодай добру правдоподібність, що воно було саме так, хоч напевно твердити це все ще не можна.

Але сукупність наведених вище вісток виразно каже, що перша частина гіпотези Грушевського (про силу й військово-політичну активізацію київських князів) повнотою відповідає фактам, як ми їх сьогодні знаємо й розуміємо. Ще треба глянути, що можна сказати про ту думку нашого історика, де він говорить про «розширення сфери діяльності» тих князів далеко поза околиці Києва, і, тим самим, поза межі полязської плеємної території. Коли прийняти, що київські князі дійсно завойовували сусідні племена, як догадувався Грушевський, уже в 8 віці, ми мусіли б пересунути початки української державності на ціле століття назад: понадплеємна організація, постанала на основі договору чи підбою, з центральною князюю чи вічевою владою та сль-так одностайною зовнішнюю й мілітарною політикою, наскрізь відповідала б нашому поняттю держави.

II

Ми маємо тільки одну пряму вказівку на те, що Русь коло середини 9 віку дійсно підбила собі якісь сусідні племена: в одному з листів царгородського патріарха Фотія, відомого з своєї ролі при поділі Церков, в якому говориться про відомий похід Русі на Візантію 860 року, виразно сказано, що Русь піднялася на Візантію, «підбивши сусідів і з того загордившись» — виразна вказівка на політичну й ідеологічну еволюцію русь-

кого суспільства. Є зовсім логічним, що морськйй воєнний похід, у якому брало участь до 8000 людей (Грушевський) не міг бути ділом одного племені. З другого боку, дослідник доби Тавбе в своїй студії про князя Аскольда, якого загально вважають руським князем і організатором походу 860 року, відносно як на ті часи добре довів, що Аскольд прибув до Києва коло 854 року. Хоч на основі пізньої практики можна певно припускати, що протягом своїх перших п'яти літ у Києві Аскольд міг підбити якісь сусідні племена, зовсім важко погодитися, щоб упродовж такого короткого часу Київ міг їх настільки асимілювати, щоб покласти на їх льобльність у такому далекому поході. Можна, чисто теоретично, допустити, що Аскольд організував, скажм, якусь плеємну спілку, власне з метою походу на Царгород, але ж єдине наше джерело — Чотіве посланіе, говорить виразно про підбій. З уваги на сказане видно, що Аскольд мусів уже застати понадплеємну політичну організацію з центром у Києві, коли потрапив туди. З цього висновок: ця організація створилася не пізніше, ніж у першій половині 9 віку, в кожному разі якийсь час, нехай одне-два десятиліття, перед 854 роком. Існування руського каганату вже в 838-9 рр. має свою вимову, тому краще говорити про коляніну навіть, ніж десятиліття.

Та тут відразу насувається питання: які саме племена належали, волею чи неволею, до тієї спілки? Комбінація літописних даних вдало зроблена Тавбе, говорить про війни Аскольда з деревлянами, дуже войовничим і впертим плеєм, що не раз пізніше робило клопоти київським князям, з кривичами, що жили на верхньому Дніпрі, та уличами й тиверцями, які жили на півд. захід від полян. Тут маємо готовий список племен, якими Аскольд не володів: джерела говорять не про підбій, але про конфлікти. До тих племен ще треба додати волинських бужан та волинян, як і галицьких хорватів, що були відділені від полян валом деревлян і уличів, і, очевидно, новгородських слов'ян, яких від середнього Подніпров'я відділяли саме кривичі та які до того в дискусювану добу належали до зовсім іншої політичної формації. Це залишає як можливі компоненти Аскольдової (чи перед-Аскольдової) держави полян, сіверян, вятичів, радимичів, дреговичів. Вятичів можна з того списку виключити, бо приєднання їх не було остаточне ще й у 11 віці. Зрештою вже розлога територія цього племені й його інші зовнішньополітичні й культурні прямування (схід і півд. схід) піддають під сумнів його ранню приналежність до київської політичної системи. Що ж до дреговичів, то ясно, що коли Аскольд воював з кривичами, то й мусів мати доступ до них, очевидно через дреговицьку територію. До того, треба мати на увазі, що, згідно з Тавбе, Аскольд прибув до Києва шляхом через Німан, Ясьолду і Прип'ять: тому земля дреговичів у той час могла вже належати до території тієї Русі, яка робила напад на Царгород у 860 році. Рівночасно вона могла бути реальним здобутком Аскольда, його персональним вкладом у побудову київської політичної й мілітарної системи. З цього ще один висновок — якщо приєднання дреговичів приписати Аскольдові, тоді перед тим приєднанням, тобто перед приходом Аскольда з його дружиною в Київ, перед 854 роком, Русь складалася вже з тих трьох племен: полян, сіверян та радимичів, а може й південних вятичів. Вятичі ділилися на вятичів «наших» (тобто сль-так асимільованих чи може радше сльоплених адміністративно) і якихось, видно, «не»-наших. Подібно могло бути в 9 віці.

Як і коли могло прийти до об'єднання такого великого простору під проводом Києва?

III

Порівняння вищенаведених висновків з даними «Повісті временних літ» викаже, що, поперше, територія всіх тих п'яти племен (враховуючи вятичів), які, мабуть, разом творили Русь 860 року, творила здавна якусь політичну цілість, та, подруге, що серед тієї цілості полянян так само здавна посідали особливе, вирізнене, підкреслено вивищене становище.

Маю тут на увазі відому записку літописця, поміщену під 859 р., що, мовляв, варяги, які приходили із-за моря, брали дань з чуді, словен, мері, весі і кривичів, а хозари — з полян, сіверян і вятичів. Дані цієї записки доповнюються переказом про спроби хозарів побирати

дань з полян і форму тієї данини, яку запропонували поляни — меч від «диму» — хати.

Мова в обох записках про дві сх.-европейські політичні формації — одна з них північна, мабуть, з Новгородом як центром, зформована в підкреслено сильній асоціації з варязьким-скандинавським елементом, і друга, південна, скажм — українська (так називає її хоч би Тавбе, балтійський німець). Треба додати, що арабські джерела кінця 9 віку дуже добре доповнюють дані нашого літопису, говорячи про два центри давньої Русі — Куябу і Славю, очевидно, маючи на увазі власне Русь довкола Києва й новгородську систему (Славя — новгородські слов'яни). Ці самі джерела згадують ще й про третій центр Русі — Артанію, або Танію. Після останньої праці Карасіка можна вже певно прийняти, що тут мова не про якесь плем'я, а про назву певної території. Сам Карасік пробував виводити назву «Артанія» з угорської мови; я сам пробував вказати на можливість пов'язаність її з староруським «дань».

Зокрема цікава подробиця про дань мечами, яку запропонували поляни. Літописець, чи його джерело, тут же каже, що така дань була хозарам зовсім непотрібною — вони самі вживали шабелі, а не мечів. Як тоді розуміти вістку про цю непотрібну дань? Чи гадати, як це недавно зробив Рибаків, що тут мова про символічне підкреслення незалежності? Але тоді як погодити ту незалежність з свідомістю літописця, що поляни таки були залежними від хозарів? А про це він говорить виразно кілька разів. До того, згадка про полянські мечі оперта на реальних даних: розкопи, досліджені Рибаківим, виявили існування мечів у дніпрових слов'ян уже в 7 віці.

На мою думку, згадку про мечі можна розуміти, як обов'язок полян давати військовий контингент хозарському каганатові, можливо, для воєн з арабами, що велися багато років і коштували хозарам великого зусилля; можливо, що поляни охороняли володіння (чи радше сфери впливу) хозарів з заходу, де могли загрожувати їм авари, як догадувався Вернадський.

Включення дніпрових слов'ян у Хозарію Ковалевський датує 685 роком, а Томашівський — 700. Як видно, часова різниця мінімальна. Обидва автори визнають, що вже на початку 8 віку поляни мусіли бути федератами хозарів. Саме 8 вік — час найзавзятішої хозарсько-арабської боротьби.

Але це ще не дає відповіді на основне питання: як дійшло до об'єднання частини дніпровських слов'ян під проводом полян? Ми знаємо, що хозарська держава займала первісно трикутник між хребтом Кавказу й дол. бігом рік Дону й Волги. Поза тією основною територією знаходилися землі залежних від хозарів народів: безпосередньо на північ — буртасів (мордвинів), ще далі на північ — волзьких болгарів, на півн. захід — вятичів, сіверян та інших, децю на південь від них — бодай якийсь час — угорців, в час їхнього перебування на Україні (Грегуар, Вернадський). Немає ясних даних, які дозволили б допускати, що поляни були, наприклад, якоюсь поліційною силою хозарів серед дніпрових слов'ян і звідси пішла їх провідна ролія в дальшому розвитку подій. Але літописець добре зберіг вістку про окреме місце полян серед довоколишніх слов'ян, і то не тільки в культурному аспекті («поляни мають обичай батьків своїх, смирний і тихий»), але й у суспільно-політичному («були мужі мудрі й розумні»). Можна не сумніватися, що те окреме положення втворювалося й на основі свідомості, що поляни не просто давали дань хозарам, а несли для них військову службу, інакше, що вони не були данинками, а союзниками останніх. Побічну роллю тут могли грати й давні торговельні та політичні зносини полян з візантійським світом, теж засвідчені Повістю, та положення на шляху з середньої Європи в Азію (пор. варіант легенди про заложення Києва, в якому говориться, що сам Кий був перевізником «з оное сторони Дніпра» — виразний натяк на стратегічне положення Києва в світовій торгівлі). Та дійсної причини зросту сили полян, як і захоплення саме ними об'єднуючої ролі серед українського слов'янства треба мабуть шукати деінде, скорше всього в соціально-політичній еволюції полянського племені та політично-військовій симбіозі полян з пришельцями з скандинавської півночі — варягами.

IV

Спершу розглянемо питання про внутрішню еволюцію залежних від хозарів слов'янських племен.

У вісті Бертинських аналів 839 року руський князь названий «каганом» — каганом. Відомо, що каганом титулувався хозарський володар. Дніпровські слов'яни стояли багато років під політичним, хоч ледве чи культурним, впливом Хозарії, рецелція хозарської політичної термінології в полян, здавалося б, не повинна бути нічим надзвичайним. Дивне тут лиш одне: слов'янський князь титулується саме так, як володар Хозарії. Чому? Треба погодитися з думкою відомого українського орієнталіста О. Прицака, що вживання цього титулу руським князем вказує виразно на його бажання підкреслити назовні свою рівність з хозарським монархом; свого часу воно було своєрідною руською декларацією незалежності від Хозарії і в сенсі підкреслення незалежної позиції української держави вживалося ще не раз у 10 та 11 вв.

Значить, що в 838-9 рр. руський князь уже себе не вважав залежним від Хозарії і хотів добитися визнання своєї незалежності в Візантії — в кожному разі, підкреслював факт своєї незалежності назовні. «Повість временних літ» поєднує звільнення українських слов'ян з-під хозарського панування з Аскольдом і Диром, кладучи його на 850 рр. Та можливо, що це звільнення треба розуміти загальніше і зв'язувати його з приходом варягів везгалі. Коли прийняти (про це зараз нижче), що варяги перебували в Києві ще при кінці 8 віку, мусимо прийняти рівночасно, що час емансипації з-під хозарської управи слід класти бодай на 830 рр., якщо не раніше.

У зв'язку з цим варто відмітити, що король Людовік Німець, пишучи 871 до візантійського імператора Василя I, згадав між іншим, що володарі аварів, хозарів, норманів і болгарів титулюються каганями (каганус). Зокрема цікаве те, що Людовік знав про існування цього «норманського» каганату, окремого від хозарського. Де такий каганат міг існувати? Очевидно, тільки там, де населення мало причини називати свого володаря каганом, і там, де цей каган або сам був скандинавом, або де серед місцевих

(Далі на 6 стор.)

Джакомо ЛЕОПАРДІ

СПОКІЙ ПІСЛЯ БУРІ

Уже минула буря;
Я чую, як радіють птиці; квочка
Підносить гострий голос
Посеред вулиці. Понад горою
Уже помітно ясноту чудову;
Земля свободна знову,
І синьо зарізьбилася ріка.
Радіє кожне серце; там і тут
Відроджується гомін
І звичний денний труд.
На небо поглядаючи, в спокої
Сліваючи, просте ремісник
З приладдям у руці, в свою майстерню;
Води щоб дощової
Набрати, господина вибігає,
І продавця городини, що звик
Щодня обходити домів,
Зазовний чути крик.
Уже сміється сонце в небесах,
І сміх його вже грає на горбах
І на домах; розкрились вільно вікна
Бальконів і терас — і безтрудожні
Лунають бубонці здаля: в кареті
Знов подались у далеч подорожні.

Радіє серце кожне.
Чи ти, життя, всякчас
Таке ясне для нас?
Чи кожен раз з приємністю такою
До праці повертається людина?
Береться до нової?
О вітро, ти, що з боязні постала,
Порожню вітро, плоде
Жахів, що відлунали,
Що перед ними навіть той тремтів
І змерти не хотів,
Хто повсякчас ненавидів життя!
Бо в муці безконечній,
Затихлі, похолоді,
Бліді, здригались люди серед тьми,
Коли метались блискавки і вітер,
І падали громи.

О ти, природо добра,
Такі твої дарунки,
Твоє розкошування
Для смертних! Вся їх бідна вітха в тім,
Щоб утекти страждання.
Скорботи щедро розсіваш ти,
Сам з себе виникає біль — і радість.
Що з муки часом постає, мов диво,
Уже велике щастя. Людський роде,
Богам одвічним любий! Ти щасливий,
Коли по муці можеш віддихнути,
І ти блажен, коли
Від мук усіх тебе звільняє смерть.

Переклад М. ОРЕСТА

Кілька думок про початки Київської Русі

(Закінчення з 5 стор.)

вої аристократії існував сильний скандинавський елемент. Тому можна без великого ризику допустити, що в листі Людовіка мова йде про тогочасну форму Руської держави, а норманський каган, про якого мова, — це Аскольд. Так одержуємо ще одну вістку, зовсім іншого круга джерел, що цілком підтверджує запропоновану гіпотезу.

Зате «Повість временних літ» представляє справу дещо інакше. Згідно з Повістю, сіверяни, радимичі й вятичі взагалі стояли осторонь Аскольдової держави, і тільки його наслідник, Олег, включив два перші племена до Русі, в 880 рр. Та Рибаків недавно добре виявив, що в Повісті навмисне скуплено багато подій навколо Олега, в тому числі й визволення згаданих племен. До того, принцип залишається той самий, як у «визволенні» полян — варязький князь визволяє одних і других, перших — Аскольд, других — Олег, отже, схема «визволення» скандинавськими пришестьцями добре дотримана. Що поодинокі племена могли вагатися в своїй льюльності — це зовсім можливо в добу, коли, з смертю володаря, держава не раз розліталася на свої складові частини. Для нас важливе, що в (дуже зрештою лихому й обмеженому) джерельному матеріалі власне хозарського походження, т. зв. свейсько-хозарській переписці, дослідженій детально Кокорцевим, між народами, залежними від хозарів, нема ні полян, ні радимичів. Приймаючи навіть, що згадки про вятичів (велтит або венетин) і сіверян (савар, суур) дійсно відносяться до цілої вятичів і сіверян, ми побачимо, що самі хозари не вважали своїми підданими деяких (двох) з тих українських племен, яких саме українське джерело вважало хозарськими даними. Доводиться жалувати, що нова й детальна монографія про хозарів Р. Давлопа (1954), не додає нічого нового для нашої теми, бо Давлоп саме тут обмежився кількома загальними.

Що ж до ранніх літ слов'янсько-варязьких взаємин, то сьогодні вже відомо про скандинавські налети на східне побережжя Балтійського моря ще в 7 віці (Вернадський). Згадуваний уже Бравлін, що був руським князем, чи хоч полководцем, при кінці 8 віку і брав участь у нападі Русі на побережжя Криму, сам міг бути скандинавського походження. Після багатьох безуспішних, взаємновиключаючих, спроб розгадати його ім'я, остання спроба, зроблена Беласвим, зводила собі загальне визнання. Беласв гадав, що Бравлін — не ім'я, а епітет і зв'язував його з битвою під Бравалією в Швеції коло 770 року. Якійсь учасник битви, що має велике значення в скандинавській історії, видно, так славився, що до його імені пристав епітет Бравалієв, чи Бравальського, що згодом, у новому слов'янськомовному оточенні заступив і саме ім'я.

Другий наявний доказ присутності варягів у Києві перед приходом туди Аскольда, отже в першій пол. 9 віку, дає аналіз вістки Бертинських аналізів під 839 роком про руське посольство до Візантії, що про нього вже була мова. Під час перебування посольства в Царгороді між грецької колонії на півн. побережжя Чорного моря й Києв (джерело, власне, не каже про Київ, але ж це єдине місце осідку руського кагана, що входить у рахунок) вдерлася якась орда, що унеможливила руським послам поворот додому звичайним шляхом. Тоді греки вирішили вислати руських представників додому оточеним шляхом через Західну Європу; так вони потрапили на двір Людовіка Побожного в Інґельгайм. Там, видно, їх розпитували по докладніше й виявилось, що вони самі були з роду шведів, а народ, що їх послав, називався Русь. Я не виходжу в аналізі тих термінів, що зрештою існує ціла література, але стверджую очевидне, що тут мова про шведських висланників якогось руського князя-кагана. В останній час наука приходить до майже однозначного висновку про одні у Русь у 9-10 вв., як і про те, що ця Русь лежала на полянській і частинно сіверській території. Це для нас міродає.

Думаю, що проаналізовані дані виразно вказують на присутність варягів, чи краще — взагалі скандинавів, на Україні вже на переломі 8 й 9 вв.

V

З «Повісті временних літ» знаємо, що деревляни й вятичі мали своїх племінних князів. Про княжу родину у полян не знаємо багато — якийсь час у Києві правили члени династії Кия, але нібито ця династія з часом вимерла. З оповідань літописця про найдавніші часи

Кисва видно, що полянською землею володіли «старці»; так уявляв собі літописець устрій і хозарів, хоч він і зберіг традицію про окремих князів у деревлянах, що були добрі і «збагатили землю», а навіть передав ім'я одного з них — Мала. В описі помсти Ольги на деревлянах літописець згадує ще окремо про градських старців. З того бачимо, що за часів списування Повісті в Києві пам'ятали такі часи в історії полянської землі, коли нею володіли родова аристократія («старці») та міська олігархія («градські старці»). Іншими словами, полянська племінна держава на одній стадії свого розвитку не була монархією на чолі з князем, як деревляни й вятичі, — а аристократичною республікою.

Але, з другого боку, автори Повісті знали й про такі часи, коли в полян були свої князі, а польський історик 15 віку Длугош, у якомусь сьогодні затраченому руському джерелі знайшов був, що ті князі походили з роду Кия, основника Києва. Як і коли примітивну племінну монархію, можливо, патріархально-релігійного характеру, заступила аристократична республіка?

Відповідь на це основне питання неможлива на основі приступного джерельного матеріалу, але можлива, коли взяти до уваги подібні ситуації в інших народів, нехай і в випадках, часово й територіально доволі далеких.

Італійський етрусолог Максим Пал'ютіно недавно звернув увагу на подібне явище в розвитку політичних та соціальних устроїв деяких середземноморських народів (греків, прототимлян, етрусків, фенікійців), що мало місце приблизно в середині першого тисячоліття перед Христом. Примітивні монархії масово перемінювалися на олігархічні республіки з колегіальними, бодами в принципі виборними, органами в проводі. Хоч ці переміни й мали окремі форми в різних випадках, проте всіх їх можна схопити в певну систему: в кожному випадку монархії, видно, вже не вдовольняли зовнішньополітичних прагнень керівних кіл місцевих суспільств, а це вело за собою загострене відчуття потреби конституційних змін. Причину цього Пал'ютіно додає в соціальній диференціації тих суспільств. Війна й торгівля як правило стають джерелом збагачення, звідки нахил до формування більшш чітко визначених назовні класів, а тоді — до консолідації родових традицій та заповнення вирішального впливу на владу новій верхівці.

На основі комбінації різних історично-археологічних даних можна бачити, що в українських племен Подніпров'я, на різному, правда, ступені, існували більшш подібні тенденції: сусідство візантійської цивілізації спричинило пожвавлення торгівлі, воєнні походи були джерелом здобичі, включення в середземноморську політичну систему через залежність від Хозарії або саму близькість Візантії розширяло політичні горизонти. До того треба додати точно досліджуваний Рибаківим зріст продукції промислу, (точніше, сукупності наявних ремесел) дніпровських слов'ян, що припадає саме на ті часи.

Датувати ці процеси й події дуже важко, але можна апіорі припустити, що вони були в повному ході, а то й наблизилися до свого природного кінця, саме коли чуємо про перші походи Русі на сусідні землі, отже, при кінці 8 та на початках 9 віку. В кожному разі маємо право думати, що між політично-мільтарною активізацією тогочасної Русі та внутрішньою еволюцією тих племен, що Руссю були, існувала якась інтимна співзалежність.

Дуже можливо, що в зв'язку з тією еволюцією стоїть і значний зріст політичної ваги міст у дискусювану добу. Хоч певні вістки маємо про це щойно з 10 віку, все таки можемо сподіватися, що процес, який довів до цього вивчення міст як політичного чинника землі, зачався далеко скорше. Про саму питому вагу руських міст можна сказати, що скандинави всю Русь називали «Гардарікі», країна міст; араби називали півд.-східню Русь «Куяба» від головного осередку її Києва; у греко-руському договорі греки визначно мають справу з Руссю як державою та містами її, як ланками адміністративної й політичної організації населення; терміни «полочани», «новгородці», «киязи» дуже рано стали заступати племінні назви. Але все це ще не все.

Грушевський, обговорюючи початки Руської держави, звернув увагу на те, що на малій відносно полянській території існували три «тисячі» — вищі воєнно-адміністративні одиниці, що нормально існували лиш у більших княжих столицях. Ці «тисячі» мали свої осередки в Києві, Вишгороді та Білгороді. Про бур-

хливе політичне життя Вишгороду знаємо особливо багато. Але саме тут цікаве ще одне: візантійський цар і письменник Константин Багрянородний в одному з своїх творів («Про правління державою») називає Витичів під Києвом «союзним містом Русі». Це, в свою чергу, нагадує інтим, і давні зносини Києва з наддніпрянським Любечом, Черніговом, Черкаськом, Роднею, далі — про татари «Сновську тисячу» обоабіч ріки Снов на півн. від Чернігова. Ми знаємо з порівняльноісторичних дослідів, що ґазованих на містах-державах політичних устрій як правило розвивав великі експансивні сили серед населення. Вистачить назвати тут грецькі міста-держави, Картагену, Рим, фенікійські міста, німецьку Ганзу й ін. Тому ми можемо ставити питання: чи союз дніпровських міст, що своїми початками сягав, можливо, 8 віку, не був явищем, часово ранішим від племінного союзу, який очачмо крізь мряку віків зформованим у 9 віці? Іншими словами, чи такий союз міст саме й не був поштовхом і дороговказом до створення такого союзу племен, яким на певній стадії свого розвитку була «Русь»? Чи не тут лежить корінь літописного переплутання Русі з полянами («поляни, що сьогодні звуться Руссю»? Чи не тут лежить пояснення, чому термін «поляни» все означає етнічний масив, а «Русь» — політичну організацію, що охоплює його? Врешті, чи не тут пояснення загадки, чому жадне не-руське джерело не знає самої назви «поляни», а все говорить про Русь?

До цього можна додати, що і соціальна еволюція, і мільтарно-політична активізація очевидно мусять стояти в зв'язку з емансипацією руських племен з-під хозарської зверхності. І коли довідуємося, що в 830 рр. руський князь титулувався каганом, ми можемо саме на ті роки положити кінець того процесу, що почався в другій половині 8 віку і як свій основний вислід мав виступ на сцену історії української держави того часу — Русь.

Наявність руського князя-кагана в першій половині 9 віку не перечить думці про попередні конституційні зміни в поляні і, може, і сіверян, а навпаки, мабуть, підкреслює завершення процесу побудови нової соціальної структури Русі, будучи, до того, потрібним їй у боротьбі за, так би сказати, міжнародне визнання. Зрештою не можна переорачити можливості, що первісна роль раннього руського князя була в першу чергу мільтарно-виконавча.

VI

Таке розуміння проблеми наближається до погляду англійського етнографа і протоісторика Нори Чадвік, що висловила свої погляди на початки Русі в мале-нській книжечці, яка появилася 1946. Думки Чадвік дуже різної вартості, між ними є і такі, яких зовсім не можна прийняти, є і помилки. Але її думки: саме про слов'янсько-варязькі зносини дуже цікаві, бо вона — авторитет у справах ранньої скандинавської історії. Н. Чадвік одверто заявила, що формації Руської держави не розпочалася від приходу варягів як своєрідної «нульової точки», але була лиш етапом, правда, важливим, у доволі тривалому процесі історії дніпровських слов'ян.

Суть поглядів Н. Чадвік у тому, що вона визнаючи скандинавське походження київської династії, добачала ще надрядний, вищий від поодиноких князів чинник, який назвала «королеробчями» — кінгемейкерами, в слов'янських вєводах, що були при перших князях. Вона наводить у своїй праці низку випадків, дбайливо вибраних з «Повісті временних літ», де варязькі князі прямо являються іграшками в руках тих вєвод. Найдрастичніший з них той, де Константин Добринич нищить човни Ярослава (по програній війні з Болеславом Хоробрим, кор. польським), таким чином примушуючи свого князя продовжувати боротьбу й закинути думку про втечу до Швеції. Пригадуючи, що в середньовічній Волощині термін «вєвода» зберіг значення голови держави, князя, Чадвік запитує, чи під впливом пізніших подій у авторів літопису, а через це й у модерних істориків, не напустило змішання понять і функцій князя й вєводи. Роль першого обмежувалася б у початках до командування варязькою дружиною, другого ж — до репрезентування політичного проводу й громадської думки місцевої слов'янської верхівки.

Не перерішуючи покищо цього питання, хоч указати на декілька вісток у приступному джерельному матеріалі, які виразно підтверджують таку можливість.

В оповіданні Повісті про війну Ольги з деревлянами по смерті Ігоря

Ольга вимагає від деревлянських послів, що просили її руки для свого князя Мала, щоб віддали їй всякі можливі почесні, бо інакше «люди київські» не пустять її заміж. Ця частина Повісті, як відомо, оперта на давній традиції, і цікаво, що саме ця традиція допускала існування деякого контролю київської аристократії над варязьким княжим родом.

Арабський подорожник поч. 10 віку Іон Чаддан говорить у описі подорожі до волзьких болгарів 921-2, що руський князь (це був Ігор, чоловік княгині Ольги) має коло себе високого урядника, який має функцію посередника між князем і населенням. Дуже можливо, що це теж відгук окремої ролі вєводи в змінливій політичній дійсності 10 віку.

В описі здобуття Києва Олегом (що відбрав його від Аскольда й Дира) з 880 рр. наш літописець представляє справу так, що боротьба ведеться лише між Олегом і його двома варязькими противниками, але зовсім нема згадки про ролі місцевого населення в конфлікті. Чи воно зберігало обережну невтральність, чи, може, Олегова присутність у Києві була більше бажана місцевим колам, ніж дальше панування Аскольда?

Всі ці вістки про обмежену, в першу чергу мільтарну, роллю скандинавських дружин у ранній Русі і вказують на слов'ян як справжніх панів політичної ситуації, таким чином доповнюючи думки Нори Чадвік. Військова служба однак давала скандинавським дружинникам можливості високої кар'єри. Чи одна або друга скандинавська династія прийшла до влади шляхом нормальної еволюції (сильна княжа влада була колюча в роки визволення з-під хозарської зверхності), чи інакше, сказати неможливо. Але теж неможливо приписувати варягам саме створення руської держави. Воно було наслідком складної політичної й соціальної еволюції; наведені вище дані говорять, що в першому випадку варяги могли грати позважну роллю, але в другому їх значення було мінімальне.

Вивчення співвідношення варязького й слов'янського елементу в ранній Русі вимагає ще багато зусиль, багато шукань. Та вже тепер можна сказати, що це співвідношення не було перевагою одного елементу над другим, принаймні не треба його собі так уявляти; воно було, в першу чергу, тертям сил, вислідом якого була військова й політична симіоза. Таким чином, замість протиставити варягів слов'янам, ми волеємо вивчати ту роллю, яку одні й другі могли грати і грали на Русі.

Подане вище висноження формації руської держави як наслідку емансипації дніпровських слов'ян з-під хозарського вєводства в основному сходиться з думкою згаданого вже російського історика Насонова й археолога Третьякова, які на основі зовсім іншого джерельного матеріалу й при допомозі інших методологічних засобів прийшли до висновку, що руська державність поставала в дьбу ослаблення хозарського контролю над дніпровим басейном.

Відгуки на книжку Олександра Шульгіна

«L'HISTOIRE ET LA VIE»

Повол. реагують французькі наукові кола на цю книжку. Перша реакція була це в Національному дослідному центр, де книжка пройшла через комісію нової історії й соціології і на підставі дуже прихильних висновків учених рецензентів була ухвалена до друку. Як нам відомо, проф. Шульгіна одержав і низку листів від поважних учених, серед яких особливо позитивні відгукнувся на цю працю чл. Французької Академії Андре Зігфрід, філософ В. Зенківський та інші.

Після появи бібліографічних нотаток з'явилися й дві більшш рецензії. Першу з них опублікував Анрі де Монфор в «L'Esprit». Подавши відвідку про Шульгіна як політичного діяча і вченого, що опублікував уже багато праць французькою мовою, автор робить докладніший огляд самої праці. Монфор колишній доволітній директор-адміністратор Французького Інституту, в якому скупчені всі п'ять академії.

Друга рецензія в «Бібліографічному бюлетені» Державного педагогічного інституту (ч. 6, за червень 1958) належить перу Ж. Буржена, досічного директора французьких архівів, що є одним з визначніших істориків Франції. З цього бюлетеню довідуємося, що міністерська комісія поставила працю Шульгіна серед книжок, на які вона звернула особливу увагу і рекомендує їх всім бібліотекам при навчальних закладах Франції. Буржен, як і згаданий вище рецензент, звертає увагу на українське походження автора і на прізвища тих українців, яких згадує Шульгіна.

Олекса ІЗАРСЬКИЙ

Р. РОЛЛЯН - Г. ГЕССЕ: ЛИСТИ

(Hermann Hesse — Romain Rolland: „Briefe“, Zürich, 1954)

I

Оформлення книги — під знаком Г. Гессе. На суперобкладинці — його акварель, ще одна на титульній сторінці: садок і будинок в Монтаніолі над Лугано в Тессіні, Швейцарія, давно відомі нам із творів письменника, з фотографій, а від червня 1957 року з фотоальбома поетового сина Мартіна Гессе «Відвідини у Германа Гессе». Р. Роллян любив цей пензель. Акварелі цілковито пасують до змісту цих чітко й рідко надрукованих довгастих сторінок справжніх і дуже звичайних листів. Тільки простота вислову і відчутна повсякчасно «кінцева повнота» індивідуальності автора нагадують читачеві виданий Зуркампом (1951) том зовсім надзвичайних листів Г. Гессе. Вони — наче сам Гессе в ізолюванні, чистій формі. Наче «квінтесенція». Натомість листи до Р. Ролляна — буденні. У певному розумінні слова, як послуги, — «службові» більше. Немає в них ні тіпової для Г. Гессе майже «лікарської готовості» аналізувати, пояснювати й радити, ні широкого самовиявлення. Це навіть не «листування», інтенсивне й важливе для адресатів (для Р. Ролляна, наприклад, з Мальвідо фон Майзенбург, а пізніше з Люї Жілль), чи навіть життєвоважливе: як віддушина. Це — книгу озаголовлено точно — листи. Кілька свідчень, документів. Свідчень про щирі приязнь і взаємоповагу між Р. Ролляном і Г. Гессе, — автор передмови до книги Альбрехт Гез, відомий німецький белетрист і естет називав це довгорічне знайомство дружбою, — і документів про дружбу цю, про карбовану на тлі історичних подій, на тлі часу долю, життєві шляхи дуже близьких і дуже далеких один одному і вдалого, і темпераментом, і переконанням письменників.

Про дещо незвичайний характер видання — для бібліофілів? для друзів і письменників? для вузької громади читачів? — свідчить відсутність обов'язкових у німців додатків: приміток, коментарів, показника імен і т. д. і в такій же мірі — двомовність книги: Р. Роллян пише по-французьки, Г. Гессе — по-німецьки.

І ще один аспект проблеми: реакція читача на послідовне вживання авторами листів тільки рідно! мови. Прояви національних почувань набирають часом складних і нежданих — не тільки гострих — форм. Багатократно загадкових і навіть абсурдних. Так дивно виявляли свої національні почування, наприклад, Поль Кльодель і німецький літературознавець-романіст Ернст Роберт Курціус, що служив здавна і до смерті мостом між надрайськими єсудіями культурами.

З листів Р. Ролляна й Г. Гессе ми дізнаємося, що Г. Гессе відважується тільки читати по-французьки. Не пише. З щоденника Р. Ролляна, що Г. Гессе говорить по-французьки зле. А Р. Роллян в одному з листів прохав Г. Гессе висловитися щодо вибору між двома планованими заголовками для перекладеного на німецьку мову його роману: «Die verzauberte Seele» чи «Die verzauberte Seele»... Не відчував відтінків мови.

Природність вживання різних мов у їхньому листуванні поза сумнівом. Воно є проявом нового розуміння патріотизму. Тільки чи справді — нового?

II

Започаткував і залишився в ньому «активного стороною» Р. Ролляна. Причини безпідставної змни логічного порядку прізвищ на титульній сторінці книги нам не відома. Також ініціатором особистих зустрічей був Р. Роллян. Він сам або з сестрою відвідував Г. Гессе — в Берні й Монтаніолі. Найчастіше, коли тут взагалі можна говорити про частоту, вони зустрічалися й листувалися в перші роки знайомства. Не систематичні листи часів світової війни пізніше стають тільки принагідними. Не виключено, що про щирість дружби адресатів промовляють не тільки писані від лютого 1915 до квітня 1938 року листи, але також перерви в листуванні: 1926-1931, 1934-1935, 1936-1938. Підложжя цієї дружби — фундаментальне. Але біографії друзів різні, пасивіста, відлюдка, «пустельника» з помилливою тягою до органічності і національного, навіть льокального Г. Гессе й сміливого шукача, «активіста», не вільного від нахилу до узагальнення, абстрагування й інтелектуалізації життєвих явищ Р. Ролляна.

Політичні симпатії, «східні рейси» Р. Ролляна, здається, не цікавили, не захоплювали Г. Гессе. І не тільки Роллянові. «Фома Генріховіч» — не випадково Г. Гессе звернувся в листі від 13. 10. 1947 року до Томаса Манна, легко кепкуючи з проросійських симпатій останнього.

Симпатії не без політичного сенсу. — Як відомо, з часом і Р. Ролляна — безсумнівно! — розчарувався в успіхах «російського соціалізму». Більше ніж натаки на це розчарування — лист до Г. Гессе (5 березня 1938), а з другого боку — оцінка світоглядної еволюції Р. Ролляна у книзі (1957) радянського літературознавця Тамари Мотильової «О мировом значении Л. Н. Толстого».

III

Найчисленніша група листів за рік 1915: сім Р. Ролляна, чотири Г. Гессе. У першому з них — подяка за статтю Г. Гессе в «Neue Zürcher Zeitung» за 18. 2. «O Freunde, nicht diese Töne!» і, логічно, мова про «майбутній священний союз європейського розуму». І про близький до Г. Гессе журнал «Weisse Blätter». Згадка про знайомство з творами Г. Гессе. — Вдповідь негайна. Г. Гессе пише сразу про плянований ним (до здійснення не дійшло) міжнародний журнал і запрошує колегу до співпраці в ньому, про потребу кріпiti «union de l'esprit européen». Похвально згадує «Жана Кристофа», а особливо про історію його дитинства. Висловлює віру, що хоч «ненависть ще живе, але втомиться вона».

Це теплий весільний дощ їхнього листування. Далі Р. Ролляна не обминає нагоди висловити захоплення віршем Г. Гессе в журналі «Weisse Blätter», а в травні й надісланою йому книгою «Музика самотнього»: «Ви геній пісні». Нарешті Р. Роллян запискою повідомляє про своє перебування, як і Г. Гессе, в Берні й намір відвідати німецького поета. Уже 17 серпня Р. Роллян дякує за гостинність: сумно навіть звучать слова про дім, про родину, про глибоке закорінення Г. Гессе в рідному ґрунті. Чи не з цього жалю за відсуттєм у Г. Гессе «ґрунтом» виріс незабаром, у році 1919 такий органічно французький роман, як «Коля Брюньйон»?!

Ще один лист Г. Гессе, що зберігся у перекладі Р. Ролляна, додано наприкінці книги. Датовано його вереснем 1915 року. Звертаючись до Р. Ролляна

«брате мій», Г. Гессе дякує за похвалу його повісті «Кнульпа», резюмує свою подорож до Німеччини й радіє здійсненій можливості: надрукованню у віденській газеті статті «Толстой і Росія». Висловлював віру у відродження гуманізму в Європі. Читав «Дон Кіхота».

1916 роком датовано тільки два листи Г. Гессе. У першому з них про надіслану йому Р. Ролляном «дорогу книгу» «Audessus de la Mèlée» і про працю для допомоги німецьким полоненим: «мій дім перетворився в контору»...

По одному з надрукованих листів Г. Гессе й Р. Ролляна припадає на рік 1917. Подяка Р. Ролляна за прихильний відгук на «Жан Кристоф у Парижі». І значний лист Г. Гессе від 4 серпня: про його намагання уникати актуального, прагнення до позачасового: «Спроба полюбити політику не вдалася». А Європа перестала бути ідеалом: «Я не вірю в Європу. Лише в людство, в царство душі на землі, частками якого є всі народи, а найшляхетнішими зразками завдячуємо ми Азії».

Лише один лист Р. Ролляна про японського перекладача його «Життя Толстого», що хотів побачитися з Г. Гессе, припадає на рік 1918.

1919: короткий лист Г. Гессе, доданий до надісланого для можливо найширшого розповсюдження заклику В. Веспера до допомоги голодаючим дітям Німеччини, і важливий лист від 2 травня. У ньому, крім подяки за подарований автором роман Р. Ролляна «Коля Брюньйон», позитивна відповідь Р. Роллянові на єдиний у цьому році його лист від 29 квітня, на пропозицію підписатися під відомою пізніше «Деклярацією незалежності розуму» — поруч Б. Расселла, Б. Кроче, С. Цвайга, А. Барбюса і ін. Ця «Déclaration de l'indépendance de l'esprit», як відомо, стала зав'язкою групи письменників та інтелектуалів «Клярте».

У 1920 році — тільки лист Р. Ролляна, запрошення відвідати його в Лугано, 1921 — збереглося тільки два листи до Г. Гессе: про зацікавлення китайською ідеологією, Ляо-Тсе зокрема, а поруч — знаходимо вже й подяку за консуляцію про німецькі переклади китайських мудреців (отже: були й нам не відомі листи-відповіді). Окремо відзначено сторінку листа про зустріч з Тагором у Парижі і про європейські враження Тагора.

Листування посилюється року 1922. 3

кожного боку по п'ять листів. Тут вперше ми читаємо про організацію антифашистської боротьби Р. Ролляном і про так цікаве для Г. Гессе знайомство з професором Калькутського університету К. Нагом і Д. К. Ройсом — фахівцем з історії стародавньої індуської музики. Довідаємося про закінчення праці над «Зідгартю», першу частину якої присвячено Р. Роллянові, про звичний ритм життя в мовчазному домі поета над Ольнами й Лугано. Плюс низка деталей і дрібниць: надії на переклади «Зідгарті» на англійську мову, на мови азійські, подарунки книг, запросини на обід — сестрою Ролляна і т. д.

Лист Р. Ролляна від 5 квітня 1923 цілком присвячено звичайно не близькій йому «Зідгарті». Ще один лист Р. Ролляна супроводжував його книгу про Ганді. Крім того — тільки турботи про французьке видання «Кнульпа». Три листи Г. Гессе: теж про «Зідгарті», подорож до Індії на початку сторіччя, про Роллянову бібліографію Ганді. І повідомлення про родинну подію і нове одруження. На столі подарунків його нарачений — десять томів «Жана Кристофа».

1924: два листи і картка Г. Гессе, два листи Р. Ролляна — мова про «Аннетту й Сильвію» (початковий том «Зачарованої душі»), про переклад «Кнульпа». Інтерес до Ганді — у зв'язку з чутками про його приїзд до Європи й Швейцарії. 1926 — два листи Г. Гессе — поздоровлення до 60-річчя Р. Ролляна й справа з перекладом «Зідгарті» на французьку мову — про це здійснене видання в Монтаніолі стало відомо вперше з єдиного в ц. р. листа Р. Ролляна.

Листування року 1931 — три листи Р. Ролляна й чотири Г. Гессе — пов'язане з візитою Р. Ролляна, разом з його майбутньою дружиною Марією Кудашовою, до Г. Гессе, його книгою «Гете й Беттовен» та на прохання приятеля написаного Германом Гессе есею «Подяка Гете». Два листи Г. Гессе й лист Р. Ролляна (1932) демонструють принциповість Р. Ролляна: заборона німецькому видавництву — від його імені й писав Г. Гессе — замінити в кінці статті слово «гуни».

«Це тексти історичні!» — відповідає Р. Роллян і нагадує про його лист (1914) до Г. Гавтмана з відомим «рефреном» «Ви сини Гете чи Аттілі?» Г. Гессе підкрес-

(Далі на 8 стор.)

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КІНА

„Злива“, або „Оферти з історії гайдамаччини“

До нечисленних українських кінорежисерів-модерністів, а ще в-рніше — експериментаторів 1920-1930 рр. (Г. Лопатинський, О. Довженко, В. Левандовський) належить і один із найвизначніших українських кінорежисерів Іван Кавалерідзе. Грузинського походження, він виріс на Україні, і українська культура стала йому рідною культурою. Ва що більше — Кавалерідзе став у перший період кінотворчості, за ВУФКУ, одним із новаторів і творців нашої модерної культури.

Найвидатнішим фільмом І. Кавалерідзе була «Злива» або в підзаголовку «Оферти з історії гайдамаччини», поставлена у 1929 році в Одеській студії ВУФКУ (6 частин, 1 540 метрів). Взавши за основу Шевченкові «Гайдамаки», добре вивчивши той відтінок історії, писані й матеріальні пам'ятки, І. Кавалерідзе сам написав сценарій цього фільму. Працюючи над сценарієм, він намагався оминати ненатурні знімання, обійти павильон, щоб таким чином зняти у фільмі якомога більше відповідних історичних пам'яток, що збереглися на Київщині з часу гайдамаччини. На оператора було запрошено талановитого О. Калюжного, який так тонко і настроєво вмів передати природу України. Музичний супровід до «Зливи» написав композитор П. Толстяков (фортепіанний концерт; невідомо, чи фільм був згодом озвучений). Головні ролі виконували: І. Мар'яненко — Гонта, М. Петлішенко — Залізник.

«Злива» була запланована як художній експериментальний фільм. Знімання розпочали в Одеській студії, потім перенесли до Кисва. Журнал ВУФКУ «Кіно», ч. 4 за 1929 рік у лютому повідомляв: «...Знімання експериментального фільму «Злива», що його ставить режисер І. Кавалерідзе, йде повним темпом. Тепер знімають Лебединський монастир, палац Гонти, Уманський замок. Картина покаже гайдамацький рух на Україні».

І. Кавалерідзе за першим фахом — скульптор. За молодих років, тобто в 1920-их рр., він захоплювався кубізмом. Це захоплення переніс режисер і у фільм: у «Зливі» навіть скиби землі за плугом селянина відкидалися рівними

не мітичними істотами, велетнями з іншого світу.

І. Кавалерідзе в багатьох кадрах зробив прозорий натяк на те, що «гайдомаччина» була лише одним із проявів волі українського народу до незалежного життя. Тому з таким критиском було показано могутню стихійну силу повстанців, їх відвагу і героїзм, а кадри із юною дівчиною з вилами в руках, що мчить на польського конфедерата, були потрясачі.

Фільм «Злива» був український не тільки тематикою, а й ідеологічно; художніми засобами підкреслювалася відрубність української культури від російської. Саме в цьому і полягає близькість думок І. Кавалерідзе до думок М. Хвильового. І саме тому «Злива» була швидко заборонена, а через кілька років І. Кавалерідзе вже ставив витримані в соціалістичному дусі фільми «Наталка Полтавка» та подібні, уникнувши таким чином фізичного знищення.

Під час війни І. Кавалерідзе волею чи неволею залишився на Україні, перебуваючи за фашистської окупації в тяжких матеріальних обставинах. Повернувшись на Україну, більшовики дарували режисерові життя, але заборонили працювати в кіно: Кавалерідзе опинився в Москві, де займався скульптурою і де перебував, на жаль, і досі, фактично — на заслання. Однією із причин цього не-офіційного заслання був і чудовий фільм «Злива».

Леонид ПОЛТАВА

Кадр з фільму «Злива»

Р. РОЛЛЯН - Г. ГЕССЕ: ЛИСТИ

(Закінчення з 7 стор.)

лив, що тепер Німеччина ще тяжче хворі, ніж у році 1914.

Лист Р. Ролляна 1933 року — суто особистого характеру. Про побачення з Г. Гессе. 26 січня 1936 року Г. Гессе вітає Р. Ролляна з семидесятиліттям: «... я поважаю Вас як зразок і старшого брата». Запевняє в незмінній любові й повазі. Більше від того: «Досвіди, які ми дістали під час світової війни, сьогодні повторюються знову без винятку. Повторюється і велика спокуса: сумніватися у будь-якій вартості духа і взагалі слова. Те, що я й досі, серед гріхих спостержень, цьому сумніву можу чинити опір, великою мірою заздячую я Вашому прикладові». І ще раз цього року пише Г. Гессе до Р. Ролляна: з приводу одержаних щойно томів «Зачарованої душі» у німецькому перекладі, — «Я люблю й захоплююся енергією й свіжістю цих книг». Але пише і про себе: «... як завжди, я стою між двома ворожими таборами — і мене обстрілюють з обох. Цього року це нації в Німеччині, більше того, мої тамтешні колеги, а одиоразово й н-мецькі емігранти, для яких я вже три роки працював і для яких я багато чим офірував». Був також і цього року лист-подяка від Р. Ролляна.

Останній рік листування, 1938. Останній лист Г. Гессе — це прохання звернутися до Сталіна і таким чином допомогти визволити двох людей з в'язниці — заслужених і видатних людей. Настирливість виявляється при тому неждана: «Дорогий Ромен Роллян, допоможе це чи ні, а Ви виконайте моє прохання: зверніться з проханням про... до Сталіна!» Р. Роллян відповідає, пояснює ситуацію. У Ленінграді заарештовано, вісім місяців тому, доволітного знайомого Р. Ролляна — без жодних обинувачень... Два писання, два звернення до Сталіна прохання залишилися без відповіді! Тиша! «За життя Горького я міг багато чого досягти, дякуючи його посередництву. Тепер нічого». Як скляна скалка — засвітилася іронія: порівняння своєї ролі в Росії з «філософами» часів Жана-Жака...

IV

Вістки про зменшення впливів Р. Ролляна на читачів, молоді особливо, Франції й Європи можливо підтверджуються статистикою. Проте статистика найбільш хливіше реагує на моду. А Р. Роллян свого часу був модою. Зараз же — новий етап «роллянізму»: вивчення, поглиблення, переосінки. Період фундаментальних публікацій творчої спадщини, документів, зокрема відзначимо серію книг «Cahiers Romain Rolland» (Париж) і наукової розробки біографії, творчості і глибокого захвату, світового значення — на Україні він половин ціле покоління читачів — духових впливів Р. Ролляна (наприклад, праці ліонського вченого Ж. В. Баррера). До найважливіших — часом це суцільна цілина, незорі можливість для дослідника, зокрема українського — належать щоденники юного Ролляна «Le cloître de la rue d'Ulm» (1954), і вже відомого європейського письменника — «Між народами. Нотатки й документи за роки 1914-1919». На ці роки припало знайомство Р. Ролляна й Г. Гессе.

Записи про Г. Гессе або згадки про нього в цих густо документованих, документальних щоденниках — всього їх двадцять — паралелі і коментар до їхнього листування, ключ до правди про Г. Гессе та самого Р. Ролляна. Про цю дружбу.

13 листопада 1914 Р. Роллян нотує в щоденнику появу статті Г. Гессе «O Freunde, nicht diese Töne!» — привід до початку листування — і додає: «Гессе належить до найкращих свого народу й говорить дещо таке, під чим би я охоче підписався»... Глибоко проте заглянемо й в природу ролянізму (тут коріння пацифізму його, інтернаціоналізму, і його симпатії до Індії, Азії і т. д.) крізь щілину заключної думки Р. Ролляна: він (Г. Гессе — О. І.) «пропонує поставу Гете, що так дивно далеко тримався від великої визвольної війни свого народу».

Хто знає проте, чи безпосереднім поштовхом до написання листа до Г. Гессе не була стаття останнього про журнал «Weisse Blätter» і його співробітників — Верфеля, Штернгайма, Еренштайна, а головне про полялого в Бельгії Ернеста Штадлера — його європейці пориваються тут з Ролляновим: на таку думку наштотхує досить деталізований запис у щоденнику! Далі це тільки про надіслані автором вірші Г. Гессе («музика й настрої чудових старих німецьких пісень просякають їх: глибока й проста мелодія тихої душі»), пізніше про збірку «Музика самотнього» — і ми нагріпаємо на розлогій запис про зустріч

з Г. Гессе у Берні (листи Р. Ролляна від 9. 8. і 17. 8. 1915). Це — зовнішність Г. Гессе, тригодинна розмова — на лавці біля самого краю садиби, звідки розкривається вся велич Бернського Обервальду, і в кабінеті, простому та ясному, старого будинку над Аарою — про поетове походження, його погляди на патріотизм німців і французів, про Відень, про письменників Верфеля й Вітмена, літературну молоддь Німеччини і Франції, нарешті про — Азію. Про Індію. Про Китай. А потім — дивна французів вечере на веранді (чути звідусіль дзвоників корів): макарони з сиром, боби з оцетом і скибами порізаних нирок, чай. І вечірній потяг на Берн.

Наступні записи тісно пов'язані з листами Р. Ролляна й Г. Гессе: «Кнульп» Г. Гессе (протиставлення: Гессе — Шнідлер, цюкування обох друзів на їх батьківщинах, але й додаткові відомості: про зустріч письменників на пароплаві — виснажений і втомлений Г. Гессе оповідав не тільки про свої родинні тяготи, а й про роботу для тисяч інтернованих у Швейцарії німців (серед них Муассі) та трагічну долю багатьох поетів — зокрема про смертельно враженого подіями на Україні Г. Траляка, Р. Роллян забуває додати: «Він (Гессе — О. І.) лише з великою напругою говорить по-французьки, але при тому так серйозно, як Шіллер говорив з мадам де Сталь. Він повагом шукає слова (які зрідка тільки знаходяться) й продовжує, не зважаючи на комізм ситуації, нитку своїх думок». Про статтю Г. Гессе про «Жана Крстофа в Парижі». Та все знову повторюються у своєрідній формі відомі нам з листів думки, повторюються й відомі нам листи Г. Гессе: переписані в щоденник рукою друга.

V

«Я примушений був обмежитися словами любові і братерського єднання то-

Олекса ГРИЩЕНКО

Україна моїх блакитних днів

Ми вже публікували короткий вицяг з цієї книжки Грищенка з нотаткою про автора. Після того книжка вийшла французькою мовою, а тепер виходить у видавництві «Дніпрова хвиля» українською. З цієї нагоди подаємо ще один уривок з неї.

СЕМІНАРІЯ

1900 року я вступив до чернігівської семінарії. Після нашого Крелевця, що далекими кутками нагадував село, Чернігів здавався столицим містом: бібліотеки, театри, музеї, знаменитий манастир...

У семінарії вчителі були світськими людьми, за виключенням ректора, який належав до духовного стану. Упродовж перших чотирьох років наша учбова програма була тожотою з програмою гімназій, в яких готувалися до навчання в університеті; лише останні два роки навчання повністю присвячувалися наукам духовним. Назагал там була тільки одна неприємна справа: до міста виходили лише за дозволом.

Ніколи не забуду своїх перших відвідин у великого українського письменника Михайла Коцюбинського. Мешкав він на далекій околиці міста, на Сіверянській вулиці, ч. 3. Прийшовши туди, я довго стояв на ганку перед дверима, не наважуючись увійти. Зате як щиро й сердечно прийняв мене Коцюбинський! Високий на зріст, лисий, з веселими очима.

Тоді була зима. Садок його був повен свіжого снігу. І на мого здивування — широке вікно було вдичнене просто в садок. Розмовляли ми по-українському. А в ті часи це був рідкісний випадок — зустріти інтелігентну людину, яка говорила рідною мовою. Тому, бувало, почувши на вулиці, що хтось говорить по-українському, я довго слідував за ним.

Погляди Коцюбинського були звернені на Захід, в першу чергу на Францію; він любив Мопассана, особливо його новелі. Також Ніцше («Так мовив Заратустра»). Коцюбинський написав мені милу присвяту і подарував недавно виданий том своїх творів. Пили чай в товаристві дружини письменника, молоді життєлюбної жнки, яка теж захоплювалася Європою. А голос малого Юрка ледве було чути, спав він тоді ще в колисці...

Я вийшов з гостинного будинку майже опівночі. У місті, переходячи через головну вулицю, несподівано уздрів морду шкільного «педала» в окулярах. Як на лихо, це був той самий, який ще раніше зловив мене на читанні ненависного цензора царського режиму «Кобзаря»

му, що це завжди добре, здорово, це очисує. Але я маю в собі багато полум'яних думок, яким я не дозволяю виливатися назовні — бо вони знайшли б надто багато харчу в спустошених душах». Співставлення такого безсумнівно щирого автокоментаря Р. Ролляна з його листом до Г. Гессе про ленінградський арешт і безслідне зникнення його знайомого й лікаря, про його листи Сталінові й мовчанку Москви — подібних фактів письменник знав напевно багато і про них може розповість колись ще не друковане, переховуване в «Архіві О. М. Горького» листування з М. Горьким — свідчить про потребу вяснення справжнього ставлення Р. Ролляна до «Росії Льва Толстого», до Росії революційної, до СРСР 30-их років — як потенційного ворога фашизму, фашистської Німеччини і наростання письменникового розчарування в радянській системі, в жорстокому режимі й «самому вождеві». Чи не про такий стан почувань стримано свідчить лист до Г. Гессе?!

Проте російські симпатії Р. Ролляна не були єдиною причиною антипатії і навіть ненависті до нього на Заході. Ще старші закиди — в германофільстві. Іх — як і масу-масенну прихильників! — приніс, привів у дім «Жан Крстоф». Ось тільки один приклад: А. Жід у своєму щоденникові за 1916 рік пише: «Я з симпатією беруся за «Жана Крстофа» знову з самого початку й намагаюся, безуспішно, збільшити мою повагу до Р. Ролляна або хоч до його книги. — Мене дивує, з якою легкістю, бездумністю (!) з свого героя він робить німця — або, коли так хочемо, з німця робить героя». Тільки під кінець життя, готуючи свій щоденник до друку, А. Жід у спеціальній нотатці висловив сумнів у правильності своєї думки і побачив рацію в тому, що «він (Р. Роллян — О. І.) із свого героя зробив німця, а це була дистанція, що дозволила йому ліпше судити про французьке».

Ж. В. Баррер, знавець Р. Ролляна, вважав, що саме глибинне закорення

«в самому серці Франції» — про нього писав і сам Р. Роллян в листі до Люї Жіллі від 28 квітня 1902: «Я походжу із старої католицької родини, ще й яких католиків! Я нащадок роду Лемуаньонів...» — дозволило йому не тільки цілком вільно перелітати Райн, а й сміливо ширити над просторами Росії.

У книзі М. Мотильової рельєсно розмічено й оцінено з точки зору радянського літературознавства нитку переходу ідеологічної метаморфози Р. Ролляна на рзних етапах творчості: часткова паралізація симпатій письменника до СРСР 20-их років, що пояснюється «живучістю в ньому традиційних буржуазних уявлень про пролетарську революцію... Роллян захоплений розшуками ілюзорних «денасильницьких» шляхів перебування життя» (перші книги «Зачарованої душі» й монографії про ідейських релігійних реформаторів); у прямому зв'язку з напівдоброзичливим, напівнастороженим ставленням до російської революції висвітлюється роль Ролляна в «Клірте» (вн, в протилежність до А. Барбюса, заперечував партійність літератури й захищав незалежність інтелігенції від політичного життя, що в публіцистиці зветься «роллянізмом») і значення роману «Клерамбо», 1920: це бунт це тільки проти війни й буржуазної громадської думки, але також проти пролетаріату, а тому бунт цей «втрачає будь-який віднонок людяності»; нарешті в 30-их роках дружба з Горьким «дала свої плоди в антифашистській діяльності Р. Ролляна... і в заключних частинах «Зачарованої душі».

Для нас найважливішим є констатувати, що саме в 30-их роках дружи з М. Горьким і подорожі до Москви в Р. Роллянові й назрів конфлікт з російським режимом, намітився відхід Ролляна на Захід.

Це вже тоді він працював над «за-судженими» Тамарою Мотильовою книгами: «І в останньому томі його великої праці про Бетговена, і в його по-смертній праці (?) — двотомовій біографії письменника Шарля помічався наліт іраціоналізму, песимістичної споглядальності. В останні роки життя Роллян у філософському плані зробив крок назад від Леніна й Горького до Бергсона».

Визнання цинне. Воно підтверджується й листом до Г. Гессе. А буде підтверджене багатьма листами. Біографія Р. Ролляна буде документована. Численні друзі Р. Ролляна — передвістки такої документації й об'єктивної оцінки значення життя і творчості Р. Ролляна — «Совість Німеччини» Г. Гессе, перший серед католицьких письменників Франції Поль Кльодель (автор «Світ релігійної думки Р. Ролляна»), чільний католицький мислитель Німеччини Романо Гвардіні, Альберт Швайцер, перший голова німецького товариства друзів Р. Ролляна диригент Вільгельм Фуртвенглер, тепершній — байд німецьких поетів Рудольф-Александр Шредер і т. д. Правда про складний шлях письменника такої роздвоєної і такої цільної — добре порівняння: як Герман Гессе! — душі, гострої, як у Вольтера, думки, а доброти серця — як у Руссо, раціоналіста й іраціоналіста, приятелі Г. Гессе й одиоразово М. Горького — єдина заспокоїть і прояснить пристрасті сучасників: durch Wahrheit zur Klarheit!

НОВЕ ВИДАННЯ «СЛОВА»

В липні вийшла друком нова збірка поезій Василя Барки — ПСАЛОМ ГОЛУБИНОГО ПОЛЯ. Збірка містить недруковані найліпші поезії Барки, що їх він створив протягом останніх десяти років. Книжка вийшла добродійним коштом інженера Петра Пилиповича Марченка, що з травня став головою Літературного фонду «Слова».

Ціна збірки поезій Барки «Псалом голубино поля» один долар. Замовлення можна надсилати на адресу «Слова»: «Slovo» c/o B. Boychuk. 561 W. 141 St., Apt. 66. New York 31, N. Y., USA.

Можна також слати замовлення на адресу автора: Mr. Wasyl Barka, 23 W. 82 St., New York 24, N. Y., USA.

Об'єднання Письменників «СЛОВО»

Вийшла з друку нова книжка ЕММА АНДІЄВСЬКА НАРОДЖЕННЯ ІДОЛА поезії

Ціна один долар. Замовлення надсилати на адресу: «Slovo», c/o B. Boychuk 561 W. 141 St., Apt. 66 New York 31, N. Y. U. S. A.

Ігор КАЧУРОВСЬКИЙ

ЕВФОНІЯ І КАКОФОНІЯ

Звичайно і традиційно фоніку називають евфонією, хоч вживання цієї останньої назви є, власне, зразком синекдохи, коли ціле іменують по його частині. Бож фоніка включає явища як евфонії, так і какофонії. Фоніка вивчає звучання віршу під аспектом його (звучання) естетичної вартості. Евфонія, що значить милозвучність, чи, ліпше, благозвучність — це сукупність позитивно-естетичних фонічних явищ; какофонія, гидкозвучання — явищ негативно-естетичних.

Як евфонія, так і какофонія досягаються двома шляхами: шляхом накопичення певних звуків і звукосполук і шляхом їх уникнення. Назагал схему фоніки як науки можна уявити так:

евфонія
1 | 2
3 | 4
какофонія

До фонічних явищ першої категорії (себто евфонічних, створених накопиченням звуків) належать ониматопеї, алітерації, асонанс, різні роди ритми і т. д. Всім цим явищам ми, в ході дальшого викладу, присвяtimo окремі розділи.

Питання фонічних явищ другої категорії теоретично не розроблені, бо і поширення цих явищ зовсім незначне. Навіть приклади доводиться брати не з нашої, а з російської поезії.

Г. Державін написав десять поезій без «брутального -р-». З них загальновідома — як арія Томського з опери Чайковського «Пік вая дама» — лише одна:

Если б, милые девицы,
Вы могли летать, как птицы,
И сядились на сучках...

Значно частіше можна спіткати комбінацію явищ першої і другої категорії: накопичення одних звуків (чи звукосполук) і повне або часткове уникнення інших. Цитую з пам'яті того ж Державіна:

Я на холме спал високом,
Слышал глас твой, соловей,
Даже в самом сне глубоко
Внятен был душе моей.
То звучал, то отдавался,
То стонал, то усмехался
В слухе издалека он.
И в объятиях Каллисты
Стоны, вздохи, клики, свисты
Усплаждали сладкий сон.

Виключено «р», накопичено «л, с», а в наступних віршах — «ч». Більш відома за тим же принципом побудована поезія Бальмонта «С лодки скользнуло весло».

Ще менш досліджені третя і четверта категорія, себто какофонія.

Для української мови найтипівіші випадки какофонії це «й» і «в» між групами приголосних:

Верх й низ
Вовк в клітці — і т. п.

Особливо ріже вухо збіг трьох «й»:

Дав мені — дай й йому.

Какофонічний збіг голосних трапляється значно рідше:

Пророчества Исаии и Иисуса

(приклад з поезики Б. Томашевського)

Здається, в усіх без винятку підручниках автори радять уникати какофонії, кваліфікуючи її як дефект у звукобудові твору. Справді, найбагатший матеріал для дослідів над какофонією дає продукція графоманів. Візьмімо, наприклад, Деснянського (він же Януарій Канупас). Тут і тяжкий для вимови збіг однакових голосних:

В степах, лісах, у усіх хатах.

І «й» між приголосними:

Ріс в очереті Ромул й Рем.

І зудар однакових приголосних:

Мені піддатись з знаменом:

Проте від дрібних фонічних недоліків не вільні часом і справжні поети:

І чужому навчається,
И свого не цурається.

(Т. Шевченко)

Там, де священна сутінь залягла

И в дрімотнім сні спочила Візантія...

(Ю. Клен)

А найкакофонічніший, мабуть, у всій світовій літературі вірш належить С. Єсеніну:

Вы с мельником, может, на тяге
Подслушиваете тетеревов.

Але в ряді випадків письменник зовсім свідомо вводить в свій твір елементи какофонії.

Таких випадків ми нарахували чотири:

1. Футуристи, поруч з негатиєю дотеперішніх естетичних вартостей —

Усім набридли Тарас Шевченко
Та гопашник Кринівницький —

вводили чи намагалися ввести в літературу якнайбільшу брутальність:

Лежу и греють близ свиньи,
На мягкой глине — испарь свинины
И запах псины.

Гробианізм в «образності», дисфемія в лексичні вимагали також какофонії в звукопису.

Есть еще хорошие буквы:

Ер, ша, ца! — оголошус горлодер —

Маяковский. І пише:

Баарбей!
Баарбань!
Баарбан!

Зразки подібної антиестетичної продукції українських радянських поетів наводить Ю. Клен у «Спогадах про неоклясиків»:

Самсон соп,
сон сам сипе соп.

І ще:

Бомби нам би
Лобом би й амба
а бабам би бублики.

Хоч я особисто завжди був смертельним ворогом подібної поезії, але все таки мушу зафіксувати її наявність.

2. Цілком природно, що як свідомо какофонія футуристів і їх послідовників, так і фонічна недолугість віршованої продукції нездар і графоманів викликає реакцію з боку естетів. Реакцію, яка втілюється у форму пародії.

Незрівняні українські пародії на футуристів належать Едвардові Стрісі:

Червоні чвари!
Час червоний!
Чурило
Черво
чи чоло,
чи чо,
чи хоч,
чи чор зна що?
Чи очі плачуть,
чи речуть?
Чи чорне щось червене?
Чи кінч червоний скаче
назустріч чорному коневі?

(Зозендропія)

Зустрічі з українською поезією

Це пердрук статті польського поета, опублікованої в «Літературній газеті» (Київ) від 10 червня 1958. Богдан Дроздовський належить до молодшої генерації польської поезії. Присвячуючи багато уваги перекладам українських радянських поетів на польську мову, він подорожував по Україні і, будучи в Києві, написав цю статтю, в якій наговорив багато компліментів, а одночасно у прихованій під цими компліментами формі не оминув і слабостей української радянської поезії (особливо в кінцевій частині) з погляду більш вільних можливостей у Польщі.

Ред.

З українською поезією (народною) я зустрівся ще в дитячі роки. Ще й зараз пам'ятаю десятки пісень, що їх співали пастухи, коли ми разом пасли на луках коней. Пісеньки були такі чудові й мелодійні, як сама українська мова, такі розливі, як Дніпро весною.

Дніпро! Цю оспівану в українських піснях ріку я вперше побачив, нещодавно пролітаючи з Ленінграду до Києва. Розлився він широко, сотнями струмочків і рукавів, — аж до горизонту, кінця краю не було його розливищу. Дивний корч здавив мені горло, як тоді, коли раптом зустрічаєш когось давно знайомого й разом з тим недовіданого. То це ти, слава ріко, це над тобою народилися пісні, які запам'ятав я ще маленьким хлоп'ям!

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться...

Або:

Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький...

Слова, як і мелодія цих пісень, такі прості й чудові, що їх зовсім легко згадати після двадцяти з чимось років відтоді, як почув вперше. А я ж належу до молодшого покоління польських поетів (наймолодші в нас мають від 24 до 35 років!), яким закидають так звану «відсутність слуху» до пісенної мелодійності. Проте це неправда, можна навести чимало творів моїх колег, які звучать плавно, мелодійно, «дзвенять» словами.

3. Часом для досягнення гумористичного ефекту автори користуються пересадним накопиченням подібних тотожних звуків.

Була маркіза Помпадур
Достойна рококо-кокетка...

(П. Горотак)

Або:

Багато говорили вчора:
— Ми — мисль, ми — музика,
ми — море,
Ми — мудреці, ми — мир, ми — мур...
А з того всього, як на горе,
Залишилось: «Ми-ми», «му-му»...

(Ганна Черінь)

4. На какофонії також побудовані скоромовки, розповсюдження яких щоправда, не виходить поза межі віршів для дітей і фольклору:

Карл украв у Кляри коралі,
А Кляра в Карла клярнет.

Або народне:

Шурх-пурх горобець
Через безверхий хлівець!

Також і в прозі:

Нашого паламаря ніхто не перепаламарює.

Ще одне питання, над яким варто спитися.

Поняття евфонічного (чи какофонічного) в різні часи і в різних народів не завжди збігається.

Аж ніяк не здається нам евфонічним одно місце з «Нічної пісні» Гете:

In allen Wipfeln
spürest du
Kaum einen Hauch

Так само в поезії Ів. Буніна «Петух на церковному кресті» (яка, до речі, вважається одною з кращих його поезій) вірші другої строфи

Идутъ года, текутъ века —
Вот как река, как облака

для слуху росіян не ховають у собі нічого немилословного. А ми чуємо в них непримітне повторення «ка-ка, ка-ка».

Отже можна говорити, що евфонія і какофонія — явища до якоїсь міри відносні. Але ця відносність не заторкує єдиного стрижня загальнолюдської культури. Це різниця деталей.

Коли говорять про повну протилежність естетичних принципів, тоді звичайно плутають мистецьке з немистецьким.

Кольсь у нашій школі Колька К. розувався і бігав по клявіатурі шкільного рояля. Німецький офіцер, що стояв на

квартирі у знайомих, час від часу стріляв у піаніно, яке відповідало йому жалібним стономом. Робочі в портовому складі Док-Суду розганяють важезну тачку (74 кг) і луплять нею в ящики, де запаковані піаніно. І ящики відзиваються глухим рокомотом.

А Тарас Микиша — грав.

І з цих чотирьох випадків лише його гра — мистецтво.

І коли він грав інкайські мелодії, я все таки відчував, що це — музика...

Юрій ТАРНАВСЬКИЙ

ПІСНЯ ПРО НЕМОЖЛИВУ ЛЮБОВ

Коли на брамах Парижу завиють собаки,
на шпиль мого серця розм'якне сталь
льодовика.

Бо час скелями виріс між мною і твоїм
обличчям,
і брила за брилою капають незрушимої
години.

Бо даремно я вганявся сходовими кліт-
ками моїх снів,
впадаючи крізь пастки дверей у пусті
коробки кімнат,
спинаючись стрімкими коридорами за
реготом луни,

шукаючи тіло твого білого прізвища:
— Книжки сміються дрібно трепетом
паперових язиків,

а крізь мої жили тече холод і біль тов-
ченим склом.

Бо арфа трави сплісніла під моїми
ногами,
а крізь ярмарки міста я проходжу, як
прозора скульптура лінивого вітру.

Коли на брамах Парижу завиють собаки,
я зустріну тебе у білому з вінком любо-
ви на устах.

Патриція КИЛИНА

*
* *

Я хочу бути без червоних і без чорних.
Ніч без тіней, рух без вітру.
Хочу бачити коні, що не біжать шовком,
що не біжать ні блискавкою ні блиском.

Я пишу хлорофілом, та не зеленим,
соком рослин, та не соком рож.
Думаю про світ без вух, без очей,
де звуки нечутні, де істоти невидні.
У сні я бачу нечутний грім,
грім форми урни.

Я хочу жити без червоних і без чорних.
Ніч без тіней, рух без вітру.

уміє збагатити тонами справжньої ліри-
ки.

Сталось так, що ці чотири поети стали мені дуже близькими. Я полюбив їх й багато їхніх віршів перекладав з великою насолодою. Є, наприклад, такий вірш у Павла Тичини про ранок і мальви, про переліт птахів, про траву. Назву його я забув, але сам вірш переслідував мене кілька років. Я довго не міг з ним справитися, бо хотілось якнайкраще передати всю яскравість оригіналу.

В моїй творчості знаходять такий великий відгук вірші українських поетів, що один з моїх ровесників, поет і журналіст Єжи Валенчик, автор книги віршів «Вино напівсолонке», пишучи про мою збірку «Є таке дерево» (1956), відчув в одному з моїх творів вплив Шевченка.

Що ж, не можу заперечувати цього впливу. Це добре, якщо мов вухо особливо вразливе на мелодійні поезії, на саме такі мелодії, якими багата українська поезія. Чи можна соромитися цього?

Українські вірші — як дозрілі, чудові плоди: їх можна брати повними пригорщами й милуватися їх напролюд струнками поетичними фразами.

В Рильського, наприклад, зустрічаю вірші, які вражають своєю дивовижною емоційною силою, що вкладена в найпростіших поняттях, передана найпростішими словами:

Як пахне листя! І гриби, й вино,
І яблука! Розумна ж господиня
Усе це призапасила на зиму!

Рильський може захоплюватися запахом листя, грибів і яблук, як дитина, що вперше в житті ввійшла до лісу чи саду. Він доносить до читача відчуття ним запахи, смаки й кольори, ніби говорить: дивись, ти також бачиш ці чуда вперше!

Ніколи я не знав, що так люблю —
До болю, до смертельного жалю —
Понад Дніпром сріблесті верболози,
Березу, що прозорі ронить
сльози...

Як це чудово сказано!

Сьогодні, коли, зокрема в нас, йде безліч дискусій навколо проблем сучасного мистецтва, навколо реалізму, формалізму та всіляких інших «ізмів» і разом з тим навколо реалізму соціалістичного,
(Далі на 10 стор.)

ДИМА:

Валя і селянин

(Уривок з книжки «День подорожі»)

Весною 1942 року з Києва до Німеччини від'їхав великий транспорт майбутніх «остарбайтерів». Їх позаганяли до товарних вагонів з маленькими загратованими віконечками. Серед майбутніх остарбайтерів були робітники, інтелігенти, колишні студенти і учні старших класів середньої школи, а найбільше — селяни. Наніч цивільно-полонених пасажирів німці зачиняли тяжкими залізними заставками. Відень двері вагонів лишалися відчиненими, і на порозі завжди сиділи по черзі невеселі пасажери. Часом хтось із них намагався почати пісню, але пісня, спалахнувши, майже одразу і гасла.

Іноки транспорт зупинявся просто серед поля, бож іхали живі люди. І ось, після однієї такої зупинки, з нашого вагона зник чоловік.

То був кремезий селянин у тяжких, незграбних чоботях, на які не зазіхнув ні один німець, бо ті чоботи, мабуть, носив ще батько селянина. Майже увесь час, відколи рушив потяг, кілька годин підряд стояв селянин біля загратованого віконечка і жадібним зором арештанта дивився на поля. А в очах його світилася туга... Мовчазна, тяжка селянська туга за землею. Можливо в нього не було ні батька, ні матері, ні жінки, ні дітей і всю його любов, всі думки полонила земля — багатий український чорнозем. Він дивився на землю таким закоханим поглядом, що здавалось: земля була для нього і матір'ю, і дружиною, і дитиною...

Тож і сумував за тією землею, як русокоша кинька Валя сумувала за матом. В перший же день нашої подорожі Валя сказала мені, показуючи золотий перстень з дорожочинним камінчиком на своїй маленькій, ще майже дитячій руці (Валі було п'ятнадцять років):

— Це мені мама дала на дорогу... Вона завжди його носила. Просила, щоб я берегла його на пам'ять.

— Бережи.

— А одна жінка вчора сказала мені, що коли маєш такий перстень, то вже ніколи не вернешся додому. Це на розлуку... Я його викину.

— Ти що?

— Викину. Краще я без нього повернуся колись до мамі, ніж із ним...

Валя не докінчила, зняла з руки перстень і задивилася на нього. Я мовчала. Мені було байдуже, що Валя робить з перстнем. Мені було байдуже, куди їде потяг. Байдуже, назавжди чи ні зникає з моїх очей рідна земля українська, байдуже, що буде завтра... Всі почуття немов замерли. Моя байдужість в той час була подібна до байдужості хворого на операційному столі, який не відчуває жодного болю під час операції.

Валя викинула перстень в пролітаючі мимо куці.

— Тю, дурна, — почувся тонкий жіночий голос. — Ну й дурна! Золотого персня викинула. Сказано, не знає цінни золоту.

Зустрічі з українською поезією

(Закінчення з 9 стор.)

коли і автор цих рядків, може, був би схильний до деяких «нових» вимог мистецтва, зокрема поезії, — у зіткненні з українською поезією втрачає аргументи «проти» і здобуває «за». Бо саме вона є і надзвичайно гуманною, і соціалістичною, і перш за все народною по формі, як, мабуть, жодна інша поезія. Вона так само вийшла з Шевченка, як Шевченко — з народних віршів і пісень про Дніпро, про долю й козацьку волю, про природу рідного краю, про життя і смерть, про все те, що супроводжує людину від початку її життя на землі.

Природа є, здається мені, батьком і матір'ю української поезії. Адже кожний поет з властивим йому талантом віддає їй шану в своїх віршах. Більше того, образами природи українські поети часто користуються навіть у своїй громадській ліриці.

Нікого так я не люблю,
Як вітру вітровиння,
Чортів вітер! Проклятий вітер!
(Павло Тичина)

Або:

Тобі, Україно моя, і перший мій подих,
і подих останній тобі. І сіно слова на нивах твоїх — посію слова, хай з них виростуть трави, і квіти розквітнуть, — а онуки на чолі тобі покладуть з них вінок»...

(Василь Еллан)

Чи:

Я порву ті вінки, що сплітались
в добу лихоліття,
розтопчу, розмету їх у попіль,
у порох, у сміття.
(Василь Чумак)

Не знаю, які є на Україні поетичні ієрархії, кого цінують найвище, кого найменше. Правдоподібно, поети однаково

Валя забила в куток вагона, сіла, охопивши руками коліна, і схилила голову. Плакала зовсім нечутно і тільки плечі, здригаючись, свідчили, що дівчина плаче. Не знаю, чи повернулася Валя з Німеччини додому, до мамі, за якою так тужила, а той селянин повернувся того ж дня...

На одній із зупинок просто серед поля, коли майбутні «остарбайтери» порозбігались під ріденькі куцки, селянин у старих чоботях вирішив тікати.

Була весна. Пробуджена після довгого зимового сну, розпарена щедрим сонячним промінням і весінними дощами земля чекала селянських рук. Пишталася своїми безмежними просторами і родючим чорноземом: «Ось я яка! Ідіть до мене, оріть, сійте, працюйте зрання до вечора і не лякайтесь втоми, не наркайте на неї.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Без симпатії і зрозуміння

Прочитавши в числі 7 «Укр. літ. газети» примхливу мішанину хрестинного репортажу з літературними ремінісценціями, я спочатку думала приглушити в собі відчуття несправедливо нанесеної образи і, з поваги до віку, літературного статусу, нещасливого особистого життя та стану здоров'я рецензентки Лятуринської, просто не обзиватися ні особисто, ні через пресу. Пані, Лятуринська і так вже застереглася від цього, ставлячи себе на котурни лиховісниці — Кассандри.

Що ж, друкуючи свої твори, автор так чи інакше виставляє себе під кулі кожного, хто хоче повправлятися у спорті, де сам стрілець оцінює свій промах чи влучання. Але не ховати ж твори у скрині! Ми пишемо на те, щоб читали.

Через один важливий деталь мушу я все ж написати оце зауваги. Читаючи рецензію (?) Лятуринської, рядки і між рядками, плутаючись між її безпідставних похвал і незаслужених доган, я намагалася хоч між рядками побачити, де ж саме ті похибки, на основі яких суворий критик виносить свої безапелляційні вирокі? Аджеж не можна просто сказати про когось: «Вона негарна». Що ж саме негарне: ніс, очі, уста, вбрання чи вдача? Хоч би один конкретний приклад! Тільки «Німецькі сонети» конкретно обвинувачено в освітленні благородних «юберменшів» з позиції провінційного, чи то пак, «підрядницького», «смітника». Що з позиції смітника, то правильно. Тільки, шансена пані, не з підрядницького. З піднімецького, остицького смітника, в якому тоді сиділи наші люди і якого Ви, на щастя, не зазнали. Тому навіть перебільшена антипатія до німців у цих сонетах виправдується. В той час, коли сонети були писані, німці були, за своє ставлення до нас,

За втому я винагороджу вас багатим щедрим урожаєм. Поспішайте, уже весна».

І селянин не витримав, пішов на поклик своєї землі.

Не пішов, а побіг в широко розкриті обійми українського степу, як біжить дитина в обійми матері. Та куці обабіч колі були занадто ріденькі, а плечі селянина — занадто широкі: його помітили німці. Почулося гістичне «гальт!» і кілька пострілів з рушниць. Але селянин і не думав зупинятися. Швидкими, великими кроками він біг все вперед...

Сотні пар очей прикипіли до кремезної постаті селянина, сотні сердець зблизили швидше, тривожніше, сотні постатей подалися вперед, готові щомиті кинути слідом за селянином. Тоді обізвалася кулетом. Одна черга, друга, третя...

Селянин зупинився. Повільно підняв угору руки, ніби просив допомоги у сонця, похитнувся і впав, обіймаючи рідну землю.

Потяг рушив далі.

варті ще гостріших слів.

На всю свою довжелезну статтю (яке велике почуття антипатії!) Лятуринська наводить лише одну цитату, правда, велику. Закони логіки наказують вказати автора наведеного уривка, якщо це хто інший, ніж Шевченко. В данім випадку це, звичайно, не Шевченко. Оскільки рецензентка не указала імені поета, читач може автоматично вднестися цитату на conto об'єкта рецензії, себто Ганни Черинь. Такий висновок читача був би для мене дуже неажанним. Не буду тут розбирати вартості наведеного віршу, в кожному разі, ні стилем, ні ідейним спрямуванням цей вірш мені не співзвучний, ід ним я б ніколи не підписалася, і тому мені прикро, що невмілим поведінням справи рецензентка наштовхує свого і мого читача на помилкове сприйняття.

Різні є на світі літературні стилі. Не все можна окреслити «змами». Можуть бути два вірші, що формально належать до того самого «ізму», але один від одного далекі, як небо від землі. То тільки в найвній уяві вони десь на обрії сполучаються, з'єднуючись в один спільний «ізм»...

Друзів мати дуже добре. Похвали їх підтримують письменника. Якщо це справді письменник, а не графоман, смішно навіть говорити про засліплення від похвал. Лайка підбурює тільки на зле, в тому й на «вовчі» вірші. Є ще й така річ, як звичайна любов'язність, задля якої подарунок підписують якимсь приємним компліментом. Написати комусь на згадку, що хтось має гарні очі, ще не означає, що ці очі треба вкрасти або хоч змавпувати їх вираз... На світі є так багато очей, а найліпші з них — свої власні. Ними людина бачить.

Рисні аплодисменти зовсім не означають плиткості автора чи аудиторії. Коли вже рецензентка закинула цей недолік обом сторонам, то себе обороняти не буду, але заступлюсь за своїх слухачів: принаймні 80 відсотків із них були з високою освітою, в тому ж числі з десяток мистців із визначним іменем.

Не знаю, що наштовхнуло пані Лятуринську на думку писати рецензії — чи не вирішила вона сама себе прикрасити вовчими зубами? Що ж, кожний мистець пильний вибирати собі стиль. Вовчих зубів я не бажую, в мене досить жанрів і так, тих, над якими я працюю вже може десяток років (а не тільки що почала, як чомусь зазначає рецензентка). Замість вовчих зубів, з свого боку, я побажаю надалі рецензентці Лятуринській писати просто, щиро, конкретно, підставно і правдиво.

Ганна ЧЕРИНЬ

В. Стефанік і О. Вишня у виконанні Й. Гірянки

(Перша платівка звукозаписної студії УТА)

Звукозаписна студія УТА (Українського Театру в Америці) випустила свої перші дві довгограйні платівки мистецького слова. Перша платівка на однім боці містить «Сини» Стефаніка, а на другому «Чухраїнци» та «Чукрен» Остапа Вишні — обидва автори у мистецькому виконанні Йосипа Гірянки. Звукозапис — Володимира Змія.

Перше враження від «Синів» Стефаніка-Гірянки приголомшувало. Образи і дія новелі встають перед очима з пластичною силою живого театру. Слово, мелодія древньої покутської говірки звучить як бетговецька симфонія. Ви поринаєте в незглибну по-античному всеохопну трагедію, в якій діють сили землі і неба, душі і долі людини. З десяток разів читав я Стефанікові «Сини», але ця гладенька чорна платівка дала мені

досі незнане переживання незглибного твору. Зо мною на долівці нерухомо сиділи перед патефоном діти і, здавалось, забули на цю мить усе.

Перевертаємо платівку на другий бік. Говорить устами і голосом Гірянки Остап Вишня. Елічно розгортається праісторія та історія древньої нації «чухраїнців», і ця епичність картин і тону голосу творить розкішне тло для лукавого і вбивчого гумору, а то й сарказму. Вибух вашого власного сміху не дає вам почути ближчу фразу. Але актор не спішить. Його ритм розлогий, як чумацький степовий шлях. Поки платівка кінчилась, ми вислухали і «Чукрен» і лекції з українознавства для своїх і для чужих.

І що ж воно таке — ця довгограйна платівка? На одному боці її трагедія, на другому комедія — якимсь своєрідне нове втілення докорінної риси української душі, яку так геніяльно схопили Микола Гоголь і Микола Куліш. Трудно уявити собі іншого українського актора, що міг би дати таку цільну платівку трагедії і комедії української душі. Тут був потрібний і справді явився саме Йосип Гіряк — у повній силі свого таланту і духу. Справжня велика мистецька подія.

Юрій ДИВНИЧ

Адреси наших представників

Австралія:	Fokshan Library & Book Supply 1 Barwon Street Glenroy W. 9, Vic.
Австрія:	Вплати пересилати безпосередньо на адресу в-ва СУ.
Аргентина:	Prof. Bohackyj Jurij c. Soler 5039 Buenos Aires
Бельгія:	O. Zmija 9, rue des Brasseurs Louvain
Великобританія:	Ing. Jaroslaw Hawryliw 40. Alma Rd., St. Albans, Herts.
Венесуела:	Вплати пересилати безпосередньо на адресу в-ва СУ.
Канада:	O. I. Eliashkevsky 118 Midland St. Toronto 9, Ont.
США:	G. Lopatynski 875 West End Ave, Apt. 14b New York 25, N. Y.
Франція і Туніс:	Soroczak Mirosław Oury-Sud 69 Florange (Moselle)
Швейцарія:	Dr. Roman Prokop Mottastr. 20 Bern
Швеція:	Harbar Kyrglo Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

на «УКР. ЛІТЕРАТУРНУ ГАЗЕТУ»

	на півріччя	на рік
Австралія	5,6 шил.	11 шил.
Австрія	8,0 шил.	16 шил.
Аргентина	6 пез.	12 пез.
Бельгія	34 фр.	68 фр.
Бразилія	16 кр.	32 кр.
Великобританія	5,6 шил.	11 шил.
Венесуела	2,20 бол.	4,40 бол.
Голландія	3,00 г.	6 гул.
США і Канада	лет. пошт. 1,10 дол.	2,20 дол.
	звичайною 0,90 дол.	1,80 дол.
Німеччина	3,0 нм.	6 нм.
Франція і Туніс	350 фр.	700 фр.
Швейцарія	3,25 фр.	6,50 фр.
Швеція	5 кор.	10 кор.

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ГАЗЕТА

THE UKRAINIAN LITERARY MAGAZINE
NOUVELLES LITTÉRAIRES UKRAINIENNES
Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für
Auslandsstudien e. V.

Geschäftsführer: Bohdan Kordyuk

Редагують:

Іван Кошелівець, Юрій Лаврінченко
Статті, підписані автором, не конче експонують погляди редакції.

Адреса редакції:

München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland

Druck: «BIBLOS» G. m. b. H., München 13, Heßstr. 50-52

Богдан ДРОЗДОВСЬКИЙ